

From Problematization to Governmentality: A Critical Re-reading of the Academic Literature on Ethnicity in Iran

Pezhman Barkhordari

PhD Student in Sociology, Social Problems of Iran, Kharazmi University, Tehran, Iran / pbarkhordari1@gmail.com

Reza Safari Shali (Corresponding Author)

Associate Professor of Sociology, Faculty of Literature and Humanities, Kharazmi University, Tehran, Iran

Reza_safaryshali@khu.ac.ir

Karam Habibpour Gatabi

Associate Professor of Sociology, Faculty of Literature and Humanities, Kharazmi University, Tehran, Iran

karamhabibpour@khu.ac.ir

Arash Heydari

Assistant Professor of Sociology, Department of Cultural Studies, University of Science and Culture, Tehran, Iran /

Arash.heydari@usc.ac.ir

Abstract

Over the past two decades, the academic literature on ethnicity in Iran has become a major field of inquiry across sociology, political science, history, and cultural studies. Despite this growing body of scholarship, little attention has been paid to the literature itself as an object of critical inquiry or to how ethnicity has been constituted as an object of knowledge within Iranian academic literature. Adopting a critical paradigm, this study employs a critical qualitative literature review to examine 52 Persian-language scholarly articles on ethnicity published between 2001 and 2025. The analysis draws on Michel Foucault's conceptual framework, as developed through Mitchell Dean's interpretation, and is organized around two analytical dimensions: problematization and governmentality. The findings show that, most studies operate within a shared regime of problematization in which ethnicity is primarily understood through the lenses of national security, development, national cohesion, and the management of social difference. Furthermore, the literature mobilizes security, developmental, and integrative governmental rationalities and employs technologies of knowledge—including identity measurement, population classification, and policy-oriented analysis—to transform ethnicity into an object of knowledge, regulation, and intervention. The article argues that the Iranian academic literature on ethnicity is not merely a reflection of ethnic realities but also an active participant in producing and stabilizing regimes of knowledge and governmentality surrounding ethnicity.

Keywords: Ethnicity, Problematization, Governmentality, Iran.

Social Problems of Iran, Vol. 17, No. 2, Summer 2026

Received: 23/05/2026 Accepted: 12/08/2026 Pages 89–128

Extended Abstract

1. Introduction

Ethnicity has long occupied a central position in the social sciences as one of the most contested categories for understanding identity, social cohesion, and political order. In the Iranian context, academic interest in ethnicity has expanded considerably over the past two decades, producing a substantial body of literature across sociology, political science, history, anthropology, and cultural studies. These studies have generated valuable insights into the causes, manifestations, and consequences of ethnic diversity by examining issues such as ethnic identity, nationalism, regional inequality, political participation, cultural rights, and state-society relations. Despite their diversity, however, the overwhelming majority of this scholarship shares a common analytical assumption: ethnicity is treated as an already existing social reality whose causes, characteristics, or consequences require explanation.

This assumption leaves an important question largely unexplored: How has ethnicity itself become an object of academic knowledge, political concern, and governmental intervention? Rather than asking what ethnicity is or why ethnic issues emerge, the present study shifts the analytical focus to the historical and epistemological conditions through which ethnicity has been constituted as a legitimate object of inquiry within Iranian academic discourse. In doing so, it departs from conventional approaches that regard academic literature as a neutral reflection of social reality and instead conceptualizes scholarly knowledge as an active site in which social problems are defined, categorized, and rendered intelligible.

The study is theoretically informed by Michel Foucault's concepts of problematization, governmentality, and the history of the present, complemented by Mitchell Dean's analytical framework of governmental rationalities and technologies. From this perspective, academic texts are understood not merely as descriptive accounts but as discursive practices that participate in constructing particular ways of seeing, classifying, and governing ethnicity. Against this background, the article offers a critical re-reading of Persian-language academic literature on ethnicity in Iran published between 2001 and 2025. It seeks to identify the dominant modes through which ethnicity has been problematized, the governmental rationalities embedded within these representations.

2. Methodology

This study adopts a qualitative critical literature review to examine how ethnicity has been constructed as an object of knowledge within Iranian academic discourse, rath-

er than to evaluate the empirical validity of existing studies. Drawing on the methodological principles of critical review, the research treats academic publications as discursive sites where social problems are defined, conceptualized, and rendered governable. The analytical framework is informed by Michel Foucault's concepts of problematization, governmentality, and the history of the present, together with Mitchell Dean's interpretation of governmental rationalities and technologies.

The corpus consists of 52 Persian-language peer-reviewed journal articles published between 2001 and 2025, retrieved through a systematic search of major Iranian academic databases, including SID, Magiran, NoorMags, and Ensani.ir. Articles were selected through purposive, criterion-based sampling according to four inclusion criteria: (1) a direct focus on ethnicity or ethnic identity in Iran; (2) publication in peer-reviewed academic journals; (3) full-text accessibility; and (4) sufficient conceptual coherence for critical analysis.

The selected texts were examined through an interpretive reading organized around three interrelated analytical dimensions: (1) the ways in which ethnicity is problematized; (2) the governmental rationalities, technologies, and implicit forms of subjectification embedded in academic representations; and (3) the extent to which the literature historicizes the emergence of ethnicity as a social and political problem. Rather than synthesizing empirical findings, the analysis seeks to identify the dominant epistemic patterns and discursive assumptions through which ethnicity is rendered intelligible, knowable, and governable within contemporary Iranian academic knowledge.

3. Findings

The analysis reveals that the Iranian academic literature on ethnicity is organized around a limited number of dominant problematizations through which ethnicity is rendered intelligible and governable. Across diverse disciplinary perspectives, ethnicity is rarely conceptualized as a historically contingent social construct; instead, it is predominantly framed as a matter of national integration, security, regional development, cultural identity, and social cohesion. In this sense, ethnicity is constituted less as an autonomous field of inquiry than as a phenomenon whose significance derives from its relationship to the stability and governance of the nation-state.

A second major finding concerns the governmental rationalities embedded within the literature. Although the reviewed studies employ different theoretical approaches and empirical methods, they largely share state-centred and policy-oriented assumptions. Ethnicity is frequently represented as a measurable, manageable, and governable category through techniques such as identity measurement, population

classification, comparative regional analysis, and policy evaluation. These analytical practices implicitly construct subjects as citizens whose ethnic differences should be integrated, regulated, or accommodated within broader national frameworks, thereby reproducing governmental forms of knowledge rather than merely describing social realities.

Overall, the findings suggest that Iranian academic scholarship has contributed not only to the study of ethnicity but also to the production and stabilization of a particular epistemic regime through which ethnicity becomes visible, intelligible, and governable.

4. Conclusion

This study has argued that the dominant body of Iranian academic literature on ethnicity does more than describe or explain ethnic diversity; it actively contributes to constructing ethnicity as a particular object of knowledge and governance. By moving beyond conventional questions concerning the causes, consequences, or characteristics of ethnic identities, the study has demonstrated that the more fundamental issue lies in understanding how ethnicity itself has been rendered visible, intelligible, and governable within academic discourse. From this perspective, scholarly knowledge cannot be regarded as a neutral representation of social reality but should instead be understood as a productive force that participates in defining social problems, legitimizing particular modes of intervention.

Consequently, ethnicity is repeatedly represented as a category that can be classified, measured, managed, and regulated through expert knowledge and policy interventions. These recurrent patterns reveal the existence of an underlying epistemic regime that organizes not only what can be said about ethnicity but also how ethnicity can be known, interpreted, and governed.

By integrating the Foucauldian concepts of problematization, governmentality, this study offers an alternative analytical framework for examining academic knowledge itself as an object of sociological inquiry. Rather than evaluating whether previous studies have accurately represented ethnic realities, the research investigates the conditions under which particular representations become possible, legitimate, and influential. In doing so, it demonstrates that academic literature is itself implicated in broader processes of governance through which social categories are stabilized and rendered amenable to intervention.

Keywords: Ethnicity, Problematization, Governmentality, Iran.

از مسئله‌مندسازی تا حکومت‌مندی: بازخوانی انتقادی ادبیات دانشگاهی قومیت در ایران

پژمان برخوردار^۱ رضا صفری شالی^۲ کرم حبیب‌پور گنابی^۳ آرش حیدری^۴

چکیده

ادبیات دانشگاهی قومیت در ایران طی دو دهه اخیر به یکی از حوزه‌های مهم پژوهش در جامعه‌شناسی، علوم سیاسی، تاریخ و مطالعات فرهنگی تبدیل شده است. با وجود گسترش این مطالعات، کم‌تر پژوهشی خود این ادبیات را به مثابه موضوع تحلیل انتقادی قرار داده و به این پرسش پرداخته است که «قومیت» چگونه در دانش دانشگاهی ایران به مسئله‌ای برای شناخت، تبیین و مداخله تبدیل شده است. پژوهش حاضر در پارادایم انتقادی و با بهره‌گیری از روش مرور انتقادی کیفی انجام شده است. داده‌های پژوهش از تحلیل ۵۲ مقاله علمی فارسی زبان منتشرشده در فاصله سال‌های ۱۳۸۰ تا ۱۴۰۴ به دست آمده و تحلیل متون با اتکا به چارچوب مفهومی میشل فوکو و خوانش میشل دین و بر پایه دو بُعد مسئله‌مندسازی و حکومت‌مندی سامان یافته است. تحلیل داده‌ها نشان داد که بخش عمده مطالعات از رژیم مشترکی از مسئله‌مندسازی پیروی می‌کنند که قومیت را عمدتاً در نسبت با امنیت، توسعه، انسجام ملی و مدیریت تفاوت‌ها قابل رؤیت می‌سازد. همچنین، این ادبیات از خلال عقلانیت‌های امنیتی، توسعه‌ای و انسجام‌گرا و با بهره‌گیری از تکنولوژی‌های دانایی همچون سنجش هویت، طبقه‌بندی جمعیت‌ها و توصیه‌های سیاستی، قومیت را به ابژه‌ای برای شناخت، تنظیم و مداخله حکمرانی تبدیل می‌کند. بر این اساس، مقاله استدلال می‌کند که ادبیات دانشگاهی قومیت در ایران صرفاً بازتاب‌دهنده واقعیت‌های قومی نیست، بلکه خود درون رژیم‌های مشخصی از نظام دانایی و رویه‌های خاصی از حکومت‌مندی قومیت را رؤیت‌پذیر و مسئله‌مند کرده‌اند.

کلیدواژگان: قومیت، مسئله‌مندسازی، حکومت‌مندی، ایران.

۱. دانشجوی دکتری جامعه‌شناسی، گرایش بررسی مسائل اجتماعی ایران، دانشگاه خوارزمی تهران، ایران/pbarkhordari1@gmail.com
۲. دانشیار جامعه‌شناسی، دانشکده ادبیات و علوم انسانی، دانشگاه خوارزمی، تهران، ایران (نویسنده مسئول)/Reza_safaryshali@khu.ac.ir
۳. دانشیار جامعه‌شناسی، دانشکده ادبیات و علوم انسانی، دانشگاه خوارزمی، تهران، ایران/karamhabibpour@khu.ac.ir
۴. استادیار جامعه‌شناسی، گروه مطالعات فرهنگی، دانشگاه علم و فرهنگ، تهران، ایران/Arash.heydari@usc.ac.ir

۱. مقدمه و بیان مسئله

شکل‌گیری دولت ملی مدرن در ایران صرفاً به ایجاد نهادهای اداری و تمرکز قدرت سیاسی محدود نبود، بلکه با تحول شیوه‌های شناخت، طبقه‌بندی و اداره جمعیت نیز همراه شد. در این فرایند، تفاوت‌های زبانی، محلی و ایلی که پیش‌تر عمدتاً در قالب‌هایی چون ایل، طایفه، ولایت و رعیت فهم می‌شدند، به تدریج در نسبت با مفاهیم جدید ملت، قلمرو، مرز و هویت ملی بازتعریف شدند. گسترش تمرکز اداری، تثبیت مرزهای سرزمینی، استانداردسازی زبان، آموزش عمومی و شیوه‌های نوین ثبت و شناخت جمعیت، تفاوت‌های اجتماعی را بیش‌ازپیش به موضوعی برای شناسایی، طبقه‌بندی و مداخله سیاسی تبدیل کرد (توفیق، ۱۴۰۲؛ مرعشی، ۱۴۰۴). در این میان، مسئله تفاوت‌های قومی تنها از سوی دولت صورت‌بندی نشد، بلکه جریان‌های مختلف سیاسی و فکری، از ناسیونالیست‌ها و توسعه‌گرایان تا جریان‌های چپ و روشنفکران، هر یک به شیوه‌ای متفاوت در تبدیل این تفاوت‌ها به موضوعی برای مناقشه، شناخت و سیاست‌گذاری نقش داشتند (اشرف، ۱۳۸۶؛ بیات، ۱۴۰۱).

هم‌زمان با استقرار دولت مدرن، نهادهای تولید و سازمان‌دهی دانش نیز در ایران شکل تازه‌ای یافتند. تأسیس دانشگاه تهران در سال ۱۳۱۳ و سپس ایجاد مؤسسه مطالعات و تحقیقات اجتماعی دانشگاه تهران در سال ۱۳۳۷، از نقاط عطف نهادینه‌شدن آموزش عالی و علوم اجتماعی در ایران بود. این مؤسسه با پژوهش درباره جامعه، جمعیت و مسائل اجتماعی، بخشی از فرایند تبدیل جامعه ایران به موضوع شناخت علمی و پژوهش سازمان‌یافته را شکل داد. از این منظر، دانشگاه ایرانی را نمی‌توان نهادی دانست که صرفاً در دهه‌های اخیر وارد عرصه شناخت جامعه شده باشد؛ بلکه از دوره پهلوی در پیوند با نوسازی، تولید تخصص و مطالعه علمی جامعه شکل گرفت، هرچند این رابطه همواره با تنش میان نیازهای دولت، تولید دانش کاربردی و استقلال علمی همراه بوده است (بیات‌ریزی، ۲۰۱۰، ۲۰۱۳؛ مناشری، ۱۹۹۲). به عبارتی [همان‌گونه که در ادامه نیز بیش‌تر تصریح خواهد شد] دانشگاه ایرانی را می‌توان یکی از میدان‌های تولید دانش درباره جامعه و جمعیت دانست که از طریق تخصص، پیمایش، آمار و طبقه‌بندی، واقعیت اجتماعی را برای شناخت و مداخله قابل دسترس ساخته است.

پس از انقلاب ۱۳۵۷، این میدان نهادی دستخوش بازآرایی شد و در دهه‌های بعد، به‌ویژه پس از پایان جنگ، آموزش عالی از نظر شمار مؤسسات، گستره جغرافیایی و توسعه

تحصیلات تکمیلی گسترش یافت (فراسنخواه، ۱۴۰۱: ۴۵). این تحول، ظرفیت دانشگاه برای تولید و انباشت دانش دربارهٔ جامعه و مسائل اجتماعی را افزایش داد و در دههٔ ۱۳۷۰ نیز، هم‌زمان با گسترش مباحث جامعهٔ مدنی، هویت، تکرر فرهنگی و نسبت دولت و جامعه و با شکل‌گیری فضای فکری و سیاسی دورهٔ اصلاحات، مسائل مربوط به هویت جمعی و تفاوت‌های قومی بیش از گذشته وارد حوزهٔ بحث‌های دانشگاهی و روشنفکری شدند (بیات، ۲۰۰۷). از اوایل دههٔ ۱۳۸۰، این روند به مرحله‌ای نهادی‌تر و انباشتی‌تر وارد شد.

گسترش تحصیلات تکمیلی و تنوع رشته‌هایی مانند جامعه‌شناسی، علوم سیاسی، جغرافیای سیاسی، تاریخ و مطالعات فرهنگی، همراه با توسعهٔ مجلات علمی-پژوهشی، امکان تولید منظم و تخصصی دانش دربارهٔ قومیت را فراهم کرد. در نتیجه، قومیت به تدریج از موضوعی پراکنده در مباحث سیاسی و روشنفکری به حوزه‌ای نسبتاً تثبیت‌شده در تولید دانش دانشگاهی تبدیل شد و پژوهش‌هایی دربارهٔ هویت قومی، روابط مرکز و پیرامون، انسجام ملی، سیاست‌های زبانی، توسعهٔ منطقه‌ای و نسبت قومیت با دولت و ملت شکل گرفت. از این‌رو در دهه‌های مورد بحث در پژوهش فعلی، ادبیات دانشگاهی قومیت به تراکم و استمرار کافی برای بازسازی الگوهای مسئله‌مندسازی، عقلانیت‌های دانشی و جهت‌گیری‌های سیاستی دست یافت. حاصل این مطالعات، شکل‌گیری بدنه‌ای نسبتاً گسترده از دانش دربارهٔ قومیت در ایران بوده است؛ دانشی که از حیث موضوعات، رویکردهای نظری و روش‌های پژوهش متنوع و چندلایه به نظر می‌رسد. برخی از فزاینده‌های انجام‌شده چنین تنوعی از حوزه‌های مطالعاتی و همچنین تنوع مسائل مورد پژوهش در این زمینه‌ها را مورد بررسی و طبقه‌بندی قرار داده‌اند (بهشتی و حق‌مرادی، ۱۳۹۶).

با وجود این گسترش، پژوهش‌های انجام‌شده همان‌طور که بحث خواهد شد کم‌تر به این پرسش پرداخته‌اند که خود قومیت در ادبیات دانشگاهی چگونه به مسئله تبدیل شده است. به بیان دیگر، کم‌تر روشن است که پژوهش‌های دانشگاهی، قومیت را در چه قالب‌هایی قابل دیدن و قابل‌اندیشیدن کرده‌اند، آن را با چه مفاهیمی توضیح داده‌اند، چه نوع عقلانیت‌هایی بر فهم آن حاکم بوده و چه آشکال مداخله‌ای را در قبال آن ممکن یا مطلوب دانسته‌اند. به همین دلیل، خلأ موجود نه کمبود پژوهش دربارهٔ قومیت، بلکه کمبود مطالعهٔ انتقادی دربارهٔ دانش دانشگاهی تولیدشده دربارهٔ قومیت است.

این مسئله از آن جهت اهمیت دارد که ادبیات دانشگاهی صرفاً بازتاب‌دهندهٔ واقعیت‌های قومی نیست. پژوهش‌های علمی با نام‌گذاری، تعریف مفاهیم، طبقه‌بندی جمعیت‌ها،

سنجش هویت‌ها، تعیین شاخص‌ها و ارائه توصیه‌های سیاستی، در شکل دادن به نحوه رؤیت‌پذیری و فهم قومیت نیز مشارکت می‌کنند. بنابراین، می‌توان پرسید این ادبیات قومیت را عمدتاً در قالب‌هایی پروبلماتیک یا مسئله‌مند کرده است؟ چه عقلانیت‌هایی در پس این مسئله‌مندی‌ها قرار دارند؟ چه تکنیک‌هایی برای شناخت و اداره تفاوت‌های قومی به کار رفته است و چه نوع سوژه‌هایی در این مطالعات مفروض گرفته می‌شوند؟

پژوهش حاضر در پاسخ به این سؤالات، ادبیات دانشگاهی فارسی‌زبان قومیت را موضوع تحلیل انتقادی قرار می‌دهد. دامنه مطالعه به مقالات علمی - پژوهشی منتشرشده در فاصله سال‌های ۱۳۸۰ تا ۱۴۰۴ محدود شده است؛ نه به این معنا که مسئله‌مندی قومیت در ایران از این دوره آغاز شده یا همه میدان‌های تولید گفتمان درباره قومیت در این پیکره خلاصه می‌شود، بلکه از آن‌رو که در این دوره ادبیات دانشگاهی قومیت از نظر تراکم تولید، استمرار انتشار و تنوع رشته‌ای به درجه‌ای رسیده است که امکان بازسازی الگوهای نسبتاً پایدار آن را فراهم می‌کند. بر این اساس، مقاله حاضر با بهره‌گیری از یک خوانش انتقادی متأثر از فوکو و میشل دین،^۱ این ادبیات را در دو سطح به هم پیوسته بررسی می‌کند: نخست، شیوه‌های مسئله‌مندسازی قومیت؛ و دوم، عقلانیت‌ها، تکنیک‌ها و آشکال سوژگی نهفته در صورت‌بندی‌های حکومت‌مندانه.

۲. چارچوب مفهومی: از مسئله‌مندسازی تا حکومت‌مندی

قومیت در علوم اجتماعی از مفاهیم مناقشه‌برانگیز و چندلایه‌ای است که تعریف و فهم آن همواره تابع پیش‌فرض‌های نظری پژوهش‌گران بوده است. اصطلاح اثنیسیستی/قومیت، اگرچه از حیث ریشه‌شناختی به واژه یونانی ethnos بازمی‌گردد، کاربرد تحلیلی و جامعه‌شناختی آن عمدتاً محصول ادبیات معاصر علوم اجتماعی است. به روایت مالشویچ،^۲ واژه قومیت در معنای جامعه‌شناختی امروزی از میانه قرن بیستم رواج یافت و از دهه‌های ۱۹۶۰ و ۱۹۷۰ به یکی از مفاهیم محوری در تحلیل هویت جمعی، منازعه سیاسی و تمایز اجتماعی بدل شد (مالشویچ، ۱۳۹۴: ۱۵). در برخی صورت‌بندی‌های کلاسیک، قومیت با عناصری چون زبان، دین، خاستگاه، حافظه جمعی، سنت‌ها و تجربه‌های تاریخی مشترک پیوند

1. Mitchell Dean

2. Malešević

خورده است (اسمیت،^۱ ۱۹۸۶؛ اریکسن،^۲ ۲۰۱۰). اهمیت این عناصر، با این حال، لزوماً در وجود عینی و مستقل آن‌ها به عنوان مجموعه‌ای از ویژگی‌های مشترک خلاصه نمی‌شود؛ مسئله اساسی‌تر این است که این تفاوت‌ها چگونه در تعاملات اجتماعی معنا دار می‌شوند و در چه شرایطی می‌توانند مبنای تمایزگذاری میان «ما» و «دیگران» قرار گیرند. از همین منظر، یکی از تحولات مهم در مطالعات قومیت، انتقال توجه از جست‌وجوی مجموعه‌ای از ویژگی‌های ثابت و مشترک به سوی مرزهایی بوده است که در فرایند تعامل اجتماعی ایجاد، حفظ یا تغییر می‌کنند. در این سنت، آثار فردریک بارت^۳ اهمیت ویژه‌ای دارند؛ زیرا نقطه عزیمت تحلیل را از محتوای فرهنگی گروه‌ها به فرایندهای مرزبندی میان آن‌ها منتقل می‌کنند. بدین ترتیب، قومیت را می‌توان نه صرفاً مجموعه‌ای از خصیصه‌های فرهنگی، بلکه پدیده‌ای رابطه‌ای دانست که در موقعیت‌های اجتماعی مشخص و در ارتباط با تمایزگذاری میان خود و دیگری شکل می‌گیرد (مالشویچ، ۱۳۹۴: ۴۲).

در کنار این تغییر در سطح واحد تحلیل، اختلاف نظر درباره منشأ، تداوم و دگرگونی تعلقات قومی به شکل‌گیری طیفی از رهیافت‌های نظری انجامیده است. رویکردهای ازلی‌گرا و نمادگرایی قومی^۴ بر تداوم تاریخی، حافظه جمعی و پیوندهای فرهنگی تأکید دارند (گیرتز،^۵ ۱۴۰۲؛ اسمیت، ۱۹۹۸)، در مقابل، رویکردهای ابزارگرایانه بر موقعیتی بودن تعلقات قومی و نقش منافع، رقابت و بسیج سیاسی در برجسته شدن آن‌ها تأکید می‌کنند. رهیافت‌های مدرنیستی نیز، به ویژه در مطالعه ناسیونالیسم، ظهور صورت‌های جدید تعلق جمعی را در ارتباط با تحول دولت، سرمایه‌داری، صنعتی‌شدن، ارتباطات و نهادهای مدرن توضیح داده‌اند (گلنر، ۱۹۸۳). برساخت‌گرایی نیز، در صورت‌های متنوع خود، توجه را به تاریخی بودن، تغییرپذیری و تولید اجتماعی مقولات و هویت‌های قومی معطوف کرده است. از این رو تفاوت این نظریات بیشتر در این است که کدام سطح از واقعیت اجتماعی را برای توضیح قومیت مقدم می‌گیرند: استمرار تاریخی و فرهنگی، معنای نمادین، منافع و موقعیت‌های سیاسی، نهادهای مدرن، فرایندهای مرزبندی، یا سازوکارهای تاریخی تولید و بازتولید تمایزات.

1. Smith

2. Eriksen

3. Fredrik Barth

4. Ethnoscism

5. Geertz

در اینجا مداخله برویگر^۱ (۲۰۰۴) درباره گروه‌گرایی^۲ نقطه اتکای مفهومی مناسبی برای ورود به مسئله فراهم می‌کند. نقد او متوجه گرایشی است که گروه‌های اجتماعی را همچون واحدهایی منسجم، همگن و ازپیش‌موجود وارد تحلیل می‌کند، حال آنکه گروه‌بودگی خود می‌تواند حاصل فرایندهای شناسایی، دسته‌بندی، ارتباط و بسیج باشد. اهمیت این مداخله برای بحث حاضر در آن است که توجه را از «گروه» به مثابه واقعیتی بدیهی به چگونگی ساخته شدن و تثبیت آن در فرایندهای شناختی و اجتماعی معطوف می‌کند. از این حیث، اشاره به برویگر امکانی مفهومی برای حساس شدن نسبت به همان لحظه‌ای فراهم می‌کند که «قوم» یا «گروه قومی» در متون دانشگاهی به عنوان واحدی قابل شناسایی و تحلیل تثبیت می‌شود.

با این حال، برای پژوهش حاضر پرسش در همین نقطه پایان نمی‌یابد. مسئله فقط این نیست که آیا گروه‌ها واقعاً واحدهایی منسجم‌اند یا چگونه گروه‌گرایی شکل می‌گیرد؛ بلکه باید دید خود «قومیت» چگونه در یک میدان معرفتی معین به موضوعی برای شناخت، سنجش، طبقه‌بندی و مسئله‌گذاری تبدیل می‌شود. اینجاست که چارچوب فوکویی افق تحلیلی متفاوتی می‌گشاید. در خوانش فوکویی، مسئله پیش از آنکه به ماهیت یک ابژه مربوط باشد، به شیوه‌ای مربوط است که یک پدیده در شبکه‌ای از دانش، قدرت و مداخله قابل مشاهده و قابل‌گفت‌وگو می‌شود. از این منظر، پرسش حاضر متوجه محتوای گزاره‌های مربوط به قومیت به تنهایی نیست؛ بلکه متوجه قواعد و عقلانیت‌هایی است که تعیین می‌کنند قومیت مقام چه نوع مسئله‌ای ظاهر شود و چه شیوه‌هایی از شناخت و مداخله درباره آن معنادار و ممکن تلقی شوند. این جابه‌جایی در نقطه عزیمت تحلیل، متأثر از جعبه‌ابزار مفهومی میشل فوکو و خوانش‌های میشل دین از آن است. بر این اساس، چارچوب مفهومی پژوهش بر سه مؤلفه به هم پیوسته استوار است: نخست، مسئله‌مندی^۳ که به چگونگی تبدیل قومیت به موضوعی برای اندیشیدن و مداخله می‌پردازد؛ دوم، حکومت‌مندی^۳ که عقلانیت‌ها، تکنیک‌ها و اشکال سوره‌سازی دخیل در شناخت و اداره تفاوت‌های قومی را آشکار می‌سازد؛ و سوم، تاریخ اکنون که امکان بررسی تاریخی شرایط ظهور این مسئله و نقد اکنون‌گرایی در ادبیات موجود را فراهم می‌کند. در ادامه، هر یک از این ابعاد به تفصیل توضیح داده می‌شود.

1. Brubaker

2. Groupism

3. Governmentality

مسئله‌مندسازی

مفهوم مسئله‌مندسازی^۱ یکی از مهم‌ترین ابزارهای تحلیلی فوکو برای مطالعه نسبت دانش، قدرت و تاریخ است. ریشه‌های این ایده را می‌توان در سنت معرفت‌شناسی تاریخی فرانسه و مباحثی جست‌وجو کرد که متفکرانی چون باشلار^۲ و آلتوسر^۳ درباره «مسئله» و «پروبلماتیک» مطرح کرده‌اند. در این سنت، هیچ نظریه یا دستگاه فکری در خلأ شکل نمی‌گیرد، بلکه درون افقی از پرسش‌ها، مفروضات و تمایزگذاری‌ها قرار دارد که حدود آنچه را می‌توان دید، گفت و اندیشید تعیین می‌کند.

آلتوسر از این افق با عنوان «پروبلماتیک» یاد می‌کند و نشان می‌دهد که شناخت یک نظریه صرفاً در بررسی پاسخ‌های آن خلاصه نمی‌شود، بلکه مستلزم فهم شیوه‌ای است که آن نظریه مسائل را صورت‌بندی و قابل‌اندیشیدن می‌کند (حیدری، ۱۴۰۰: ۴۵). فوکو این ایده را از سطح معرفت‌شناسی نظری فراتر می‌برد و آن را به ابزاری برای تحلیل تاریخی رابطه دانش و قدرت تبدیل می‌کند. او در آثار باستان‌شناختی و تبارشناختی خود نشان می‌دهد که وظیفه تحلیل صرفاً کشف واقعیت‌های اجتماعی یا توضیح علل آن‌ها نیست، بلکه بررسی شرایط تاریخی و گفتمانی‌ای است که برخی پدیده‌ها را وارد حوزه رؤیت‌پذیری، گفتارپذیری و مداخله‌پذیری می‌کنند (فوکو، ۱۹۷۲؛ ۱۹۸۴). از این منظر، پدیده‌های اجتماعی به صورت طبیعی و از پیش موجود در مقام «مسئله» ظاهر نمی‌شوند، بلکه از خلال شبکه‌ای از دانش‌ها، نهادها، طبقه‌بندی‌ها، رویه‌های اداری، شیوه‌های نام‌گذاری و تکنولوژی‌های قدرت به‌آبژه‌هایی برای اندیشیدن و عمل تبدیل می‌شوند. به همین دلیل، مسئله‌مندسازی نه مطالعه یک موضوع ازپیش موجود، بلکه مطالعه فرایندی است که طی آن چیزی به موضوع شناخت، دغدغه سیاسی و عرصه مداخله بدل می‌شود. لذا در این وجه پرسش اساسی این است که پرسش این است که چه چیزی پژوهش‌گران را وادار کرده درباره قومیت حرف بزنند؟ یا این که قومیت به عنوان چه نوع مسئله‌ای ظاهر شده؟

حکومت‌مندی

در امتداد این رویکرد، میشل دین مسئله‌مندسازی را نقطه عزیمت مطالعات حکومت‌مندی می‌داند. در اینجا بحث بر سر این نکته است که وقتی ابژه به مسئله تبدیل شد، چگونه

1. Problematization

2. Bachelard

3. Althusser

درباره آن فکر می‌کنند و چگونه آن را اداره می‌کنند؟ از نظر او، تحلیل اجتماعی باید از این پرسش آغاز شود که چگونه یک امر خاص به موضوعی برای حکومت کردن تبدیل شده است؛ یعنی چگونه شبکه‌ای از دانش‌ها، نهادها و شیوه‌های مداخله، آن را به عنوان مسئله‌ای قابل شناخت و قابل اداره تعریف می‌کنند (دین، ۱۴۰۱: ۱۲۳).

در این معنا، مسئله‌مندسازی صرفاً یک عملیات معرفتی نیست، بلکه هم‌زمان با ظهور اشکال خاصی از حکمرانی و مداخله پیوند دارد. فوکو حکومت‌مندی را برای تحلیل شیوه‌های حکومت کردن در دولت مدرن و پیوند میان قدرت، دانش و عقلانیت‌های سیاسی به کار می‌گیرد. حکومت‌مندی صرفاً به دولت یا حاکمیت سیاسی محدود نیست، بلکه به مجموعه‌ای از نهادها، رویه‌ها، محاسبات، دانش‌ها و فنون اشاره دارد که امکان هدایت رفتار افراد و مدیریت جمعیت را فراهم می‌کنند (فوکو، ۱۳۹۴: ۶۷). در این معنا، قدرت دیگر صرفاً از طریق اجبار مستقیم یا سرکوب عمل نمی‌کند، بلکه از راه تکنیک‌های نرم‌تر تنظیم، هدایت و هنجارسازی اعمال می‌شود؛ تکنیک‌هایی که افراد را به مشارکت داوطلبانه در نظم‌های مطلوب سوق می‌دهند. فوکو در درس‌گفتارهای «امنیت، قلمرو، جمعیت» و «تولد سیاست مشرف بر حیات»، حکومت‌مندی را با ظهور شکل خاصی از قدرت پیوند می‌دهد که موضوع اصلی آن «جمعیت» است، دانش مسلط آن «اقتصاد سیاسی» و ابزارهای فنی آن «سازوکارهای امنیتی» هستند (فوکو، ۱۳۹۹: ۲۳۱).

در این چارچوب، دولت مدرن نه صرفاً از طریق اقتدار متمرکز، بلکه از خلال شبکه‌ای از نهادها، سیاست‌ها و شیوه‌های دانایی عمل می‌کند و به تدریج فرایند «حکومت‌مندشدن دولت» شکل می‌گیرد؛ فرایندی که در آن حکومت از شکل متمرکز و تنبیهی قدرت، به سمت اشکال غیرمستقیم‌تر هدایت و تنظیم رفتارها حرکت می‌کند. این مفهوم برای پژوهش حاضر اهمیت ویژه‌ای دارد، زیرا امکان می‌دهد قومیت نه صرفاً به عنوان یک هویت فرهنگی، بلکه به مثابه بخشی از منطق‌های مدیریت جمعیت و تنظیم تفاوت‌ها فهم شود. در این چشم‌انداز، تفاوت‌های قومی از خلال گفتمان‌ها و سپس تکنولوژی‌های قدرت متعددی مدیریت و اداره‌پذیر می‌شود که انتظار می‌رود بدنه پژوهشی تا حدی بازنمایی‌کننده چنین رویه‌هایی باشد. در این پژوهش به اتکای خوانش تلفیقی میشل دین از مفهوم حکومت‌مندی، سه بُعد اصلی برای تحلیل ابعاد حکومت‌مندی در نظر گرفته می‌شود (دین، به نقل از حبیب‌پور گتایی، ۱۳۹۲) و حکومت‌مندی را می‌توان از خلال سه مؤلفه به هم پیوسته یعنی عقلانیت‌ها، تکنیک‌ها و سوره‌ها مورد مطالعه قرار داد.

- این دو بُعد در واقع به سه پرسش اساسی پاسخ می‌دهند:
- نخست، چه منطق‌ها و عقلانیت‌هایی یک مسئله را قابل فهم و مداخله می‌سازند؛
- دوم، از چه ابزارها، رویه‌ها و فنون دانایی برای شناخت، طبقه‌بندی و اداره آن استفاده می‌شود؛
- و سوم، چه نوع سوژه‌ها، هویت‌ها و اشکال کنشگری در این فرایند مفروض گرفته یا تولید می‌شوند (دین، ۲۰۱۰: ۱۳۴).

در این چارچوب، عقلانیت‌ها به شیوه‌های خاص اندیشیدن درباره یک مسئله اشاره دارند؛ یعنی مجموعه‌ای از مفروضات، اهداف، ارزش‌ها و منطق‌های استدلالی که تعیین می‌کنند یک پدیده چگونه فهم شود و چه نوع مداخله‌ای درباره آن مشروع و ضروری تلقی گردد. تکنیک‌ها به ابزارها و رویه‌های عملی تولید دانش و مداخله مربوط می‌شوند؛ از جمله طبقه‌بندی‌ها، سنج‌ها، پیمایش‌ها، شاخص‌ها، آمارها و سایر تکنولوژی‌هایی که یک پدیده را قابل رؤیت، قابل محاسبه و در نهایت قابل اداره می‌سازند. در نهایت، سوژه‌ها به موقعیت‌های هویتی و اشکال خاص کنشگری اشاره دارند که در دل این عقلانیت‌ها و تکنیک‌ها مفروض گرفته یا بازتولید می‌شوند؛ به بیان دیگر، هر رژیم حکمرانی همواره متضمن نوع خاصی از سوژه‌سازی است که مشخص می‌کند چه کسانی باید هدایت شوند، چگونه باید رفتار کنند و چه نسبت‌هایی با دولت، جامعه و سایر گروه‌ها برقرار سازند (دین، ۲۰۱۰).

بر این اساس، در تحلیل ادبیات قومیت در ایران، حکومت‌مندی نه صرفاً به معنای سیاست‌های رسمی دولت، بلکه به منزله مجموعه‌ای از عقلانیت‌های دانشی، تکنیک‌های شناخت و اشکال سوژه‌سازی فهم می‌شود که از خلال آن‌ها قومیت به ابژه‌ای برای شناخت، تفسیر و مداخله تبدیل شده است. از این رو، در بخش یافته‌ها، مطالعات منتخب بر مبنای سه محور اصلی عقلانیت‌های حاکم بر فهم قومیت، تکنیک‌های دانایی و اداره قومیت و جایگاه‌های سوژگی نهفته در متون مورد تحلیل قرار می‌گیرند.

بر این اساس، چارچوب تحلیلی پژوهش حاضر بر دو محور به هم پیوسته استوار است: نخست، بررسی نحوه مسئله‌مندسازی قومیت در متون؛ دوم، حکومت‌مندی که خود مشتمل بر سه بخش است: تحلیل عقلانیت‌ها، تکنولوژی‌های دانایی و اشکال سوژگی دخیل در فهم و اداره آن. این چارچوب امکان می‌دهد ادبیات قومیت در ایران نه صرفاً برحسب موضوعات، نتایج یا رویکردهای نظری آن، بلکه بر پایه شیوه‌های تولید مسئله و منطق‌های حکمرانی در آن مورد بازخوانی انتقادی قرار گیرد.

۳. روش‌شناسی

۳-۱. پارادایم و روش تحقیق

پژوهش حاضر در چارچوب پارادایم انتقادی قرار می‌گیرد و از نظر طراحی، مبتنی بر مرور انتقادی متون پژوهشی علمی درباره قومیت در ایران است. روش مرور انتقادی کیفی بر توصیف صرف متون متکی نیست، بلکه با مقایسه، تفسیر و مسئله‌مند کردن ادبیات موجود می‌کوشد پیش‌فرض‌ها، شکاف‌ها، سوگیری‌ها و منطق‌های مسلط در پژوهش‌ها را آشکار کند. در این رویکرد، هدف فقط گردآوری یافته‌ها نیست، بلکه بازخوانی نقادانه متون برای فهم چگونگی صورت‌بندی مسئله، مفاهیم، چارچوب‌های نظری و پیامدهای دانشی آن‌هاست (گرنث و بوث، ۲۰۰۹).^۱

ازاین‌رو، مرور انتقادی امکان می‌دهد ادبیات پژوهش نه به صورت مجموعه‌ای خنثی از اطلاعات، بلکه به مثابه میدان منازعه‌ای از روایت‌ها، مفروضات و شیوه‌های دانش‌سازی تحلیل شود (سیندر، ۲۰۱۹).^۲ این روش به‌ویژه زمانی مناسب است که پژوهش در پی ترکیب، ارزیابی و بازصورت‌بندی انتقادی دانش موجود درباره یک موضوع خاص باشد. در این پژوهش، ادبیات علمی نه صرفاً به مثابه مجموعه‌ای از داده‌های توصیفی، بلکه به منزله عرصه‌ای برای تولید معنا، تعریف مسئله و تثبیت شیوه‌های خاص فهم اجتماعی در نظر گرفته می‌شود.

۳-۲. مواد پژوهش و شیوه انتخاب متون

پیکره پژوهش شامل مقالات علمی فارسی‌زبان درباره قومیت در ایران است. انتخاب این پیکره بر اساس دامنه مسئله پژوهش انجام شد؛ بدین معنا که هدف مطالعه، تحلیل نحوه صورت‌بندی قومیت در ادبیات دانشگاهی است، نه بازسازی تمامی میدان‌های سیاسی، روشنفکری و رسانه‌ای مسئله قومیت در ایران. ازاین‌رو، مقالات علمی به عنوان واحد تحلیل انتخاب شدند؛ زیرا این متون یکی از مهم‌ترین عرصه‌های نهادینه تولید و انتشار دانش دانشگاهی درباره قومیت را تشکیل می‌دهند. پیکره پژوهش به مقالات منتشرشده در فاصله سال‌های ۱۳۸۰ تا ۱۴۰۴ محدود شد. این بازه با توجه به گسترش و تثبیت مطالعات

1. Grant & Booth

2. Snyder

دانشگاهی قومیت از دهه ۱۳۸۰ و افزایش تولید پژوهش‌های مرتبط در رشته‌های مختلف علوم انسانی و اجتماعی انتخاب شد و امکان بررسی یک دوره نسبتاً پیوسته از تولید دانش دانشگاهی درباره قومیت را فراهم می‌کند.

جست‌وجوی منابع در پایگاه‌های علمی SID، مگیران، نورمگز و Ensani.ir انجام شد. برای بازیابی حداکثری متون مرتبط، مجموعه‌ای از کلیدواژه‌های اصلی و ترکیبی، از جمله «قومیت»، «هویت قومی»، «قوم‌گرایی»، «هویت ملی»، «دولت - ملت» و ترکیب‌های مرتبط با ایران، مورد استفاده قرار گرفت. نتایج بازیابی شده در چند مرحله غربال و ارزیابی شدند. در مرحله نخست، عنوان و چکیده متون از نظر ارتباط مستقیم با موضوع پژوهش بررسی شد و در مرحله بعد، در مواردی که ارتباط یا قابلیت تحلیل متن روشن نبود، متن کامل مقاله مورد مطالعه قرار گرفت. بدین ترتیب، فرایند انتخاب متون بر اساس سه ملاحظه اصلی انجام شد: ارتباط مستقیم با مسئله قومیت در ایران، قابلیت دسترسی و تحلیل متن کامل و تناسب محتوای مقاله با هدف پژوهش و چارچوب تحلیلی آن. پیکره نهایی پژوهش بر مبنای همین فرایند انتخاب و پالایش شکل گرفت و مبنای تحلیل انتقادی ادبیات دانشگاهی قومیت در ایران قرار گرفت. معیارهای ورود به این لایه شامل این موارد بود:

- پرداختن مستقیم به مسئله قومیت، هویت قومی یا نسبت آن با دولت، ملت، هویت ملی، تاریخ یا ساخت اجتماعی در ایران؛
- انتشار در قالب مقاله علمی؛
- دسترسی به متن کامل؛
- برخورداری از انسجام مفهومی و قابلیت تحلیل در چارچوب پژوهش.

در مقابل، متونی که تنها اشاره‌ای حاشیه‌ای به قومیت داشتند، فاقد تمرکز تحلیلی کافی بودند، به بافت ایران مربوط نمی‌شدند یا متن کامل آن‌ها در دسترس نبود، از پیکره نهایی کنار گذاشته شدند. بر این اساس، نمونه‌گیری در این لایه هدفمند و مبتنی بر معیار بود و در نهایت ۵۲ مقاله علمی به عنوان پیکره نهایی تحلیل انتخاب شد. این تعداد نه با هدف تعمیم آماری، بلکه برای دستیابی به کفایت مفهومی و شناسایی الگوهای مسلط در ادبیات علمی قومیت در ایران در نظر گرفته شد (پاتون، ۲۰۱۵؛ تریسی، ۲۰۱۰). البته به دلیل ایجاز در گزارش نمونه‌ها در این پژوهش تعداد ۱۸ نمونه که نماینده بقیه نمونه‌ها نیز بوده‌اند آورده شده است.

1. Patton

2. Tracy

۳-۳. واحد تحلیل و منطق خوانش متون

واحد تحلیل در این پژوهش، هر مقاله علمی. پژوهشی به مثابه یک واحد معرفتی مستقل است. با این حال، تحلیل مقاله در سطح کلیت متن متوقف نمی شود و برای بازسازی منطق صورت بندی قومیت، بخش های مختلف آن به عنوان واحدهای مشاهده مورد توجه قرار می گیرند. این واحدهای مشاهده شامل عنوان و طرح مسئله، اهداف و پرسش های پژوهش، مفاهیم و چارچوب نظری، منطق استدلال و تبیین، روش و شیوه تولید داده، نحوه طبقه بندی و سنجش موضوع، زبان به کار رفته برای توصیف گروه های قومی، راهکارها و پیشنهاد های مداخله ای و نیز نحوه استفاده از تاریخ و روایت های تاریخی است.

خوانش متون در این پژوهش با این پیش فرض انجام شد که مقالات دانشگاهی صرفاً گزارش هایی درباره یک واقعیت اجتماعی از پیش موجود نیستند، بلکه خود بخشی از فرایند تولید دانش و صورت بندی مسئله قومیت اند. بنابراین، تحلیل در پی ارزیابی صحت یا سُقم یافته های تجربی مقالات نیست، بلکه می کوشد منطق هایی را بازسازی کند که از خلال آن ها قومیت به موضوعی برای شناخت، تبیین و مداخله تبدیل شده است. بر همین اساس، چارچوب مفهومی فوکو و میشل دین در این پژوهش نه به عنوان مجموعه ای از طبقات از پیش تثبیت شده برای تطبیق مکانیکی متون، بلکه به مثابه چارچوبی تفسیری برای بازسازی الگوهای تکرارشونده در پیکره مطالعات به کار گرفته شد. فرایند تحلیل در چهار مرحله انجام شد:

- در مرحله نخست، هر یک از مقالات به صورت مستقل مطالعه و اطلاعات مربوط به مسئله پژوهش، مفاهیم کلیدی، چارچوب نظری، روش، یافته ها، نحوه صورت بندی گروه های مورد مطالعه و جهت گیری های مداخله ای آن استخراج شد.
- در مرحله دوم، هر متن در سطح درون متنی و بر اساس نسبت میان مسئله، منطق تبیین، شیوه شناخت و نحوه مواجهه با تاریخ خوانده شد تا منطق خاص صورت بندی قومیت در آن بازسازی شود.
- در مرحله سوم، مقالات از طریق مقایسه با یکدیگر و بررسی الگوهای تکرارشونده، تفاوت ها و خوشه های مفهومی شناسایی شدند.
- در مرحله چهارم، این الگوهای برآمده از خوانش تطبیقی، با استفاده از مفاهیم مسئله مند سازی، حکومت مندی و تاریخ اکنون تفسیر و در مقولات تحلیلی گسترده تری سازمان دهی شدند. از این رو، مقولات استخراج شده حاصل فرایند مقایسه و تفسیر الگوهای تکرارشونده در پیکره مورد مطالعه اند.

جدول شماره ۱: مراحل تحلیل و استخراج محورهای پژوهش

مرحله تحلیل	فعالیت‌های انجام شده	خروجی
خوانش اولیه	استخراج مسئله، نظریه، روش، نتایج	داده‌های اولیه
خوانش تطبیقی	مقایسه میان مقالات	الگوهای مشترک
خوشه‌بندی	گروه‌بندی الگوها	عقلانیت‌ها، تکنیک‌ها، سوژه‌ها
تفسیر فوکویی	خوانش از منظر حکومت‌مندی	تحلیل نهایی

بر این اساس، تحلیل متن در پنج محور به هم پیوسته سامان یافت: مسئله‌مندسازی، عقلانیت‌های حکومت‌مندی، تکنیک‌های دانایی و اداره، جایگاه‌های سوژگی و تاریخ‌مندی مسئله. این محورها از یکدیگر مجزا نیستند، بلکه سطوح متفاوتی از یک فرایند تحلیلی را تشکیل می‌دهند: نخست، بررسی می‌شود که قومیت چگونه به مسئله تبدیل شده است؛ سپس، عقلانیت‌هایی که این صورت‌بندی را هدایت می‌کنند شناسایی می‌شوند؛ در ادامه، شیوه‌های دانشی و عملی مرئی‌سازی و مداخله بررسی می‌شوند؛ سپس، موقعیت‌های سوژگی نهفته در این فرایند بازسازی می‌شوند؛ و در نهایت، نسبت این صورت‌بندی‌ها با تاریخ و تاریخ‌مندی مسئله مورد توجه قرار می‌گیرد.

جدول شماره ۲: محورهای تحلیلی و کانون خوانش متون

محور تحلیلی	کانون مشاهده در متن	پرسش تحلیلی
مسئله‌مندسازی	عنوان، طرح مسئله، اهداف، پرسش‌های پژوهش، مفاهیم کلیدی و تعریف مسئله	قومیت در قالب چه مسئله‌ای صورت‌بندی و قابل‌رؤیت شده است؟
عقلانیت‌های حکومت‌مندی	چارچوب نظری، منطق استدلال و تبیین، تعریف وضعیت مطلوب و منطق توجیه مداخله	قومیت از خلال چه منطق‌هایی فهم می‌شود و چه نوع مداخله‌ای بر اساس این منطق‌ها معقول یا ضروری تلقی می‌شود؟
تکنیک‌های دانایی و اداره	روش‌های تولید دانش، سنجه‌ها، شاخص‌ها، پیمایش‌ها، طبقه‌بندی‌ها، نقشه‌برداری‌ها، شیوه‌های مقایسه و تحلیل‌های سیاستی	قومیت چگونه به اُبژه‌ای قابل مشاهده، سنجش، طبقه‌بندی و مداخله تبدیل می‌شود؟
جایگاه‌های سوژگی	زبان متن برای نام‌گذاری گروه‌ها، گروه‌های هدف، صفات و ظرفیت‌های نسبت داده‌شده به آن‌ها، رفتار مطلوب و جهت‌گیری‌های مداخله‌ای	چه نوع کنشگران یا جمعیت‌هایی در متن مفروض گرفته یا تولید می‌شوند و چه نوع رفتار یا موقعیتی برای آن‌ها مطلوب تلقی می‌شود؟

در کنار این خوانش تفسیری، برخی ویژگی‌های توصیفی متون نیز ثبت شد؛ ازجمله سال انتشار، حوزه رشته‌ای، سطح تحلیل، روش پژوهش و موضوع اصلی مطالعه. این داده‌های توصیفی برای ترسیم نقشه اولیه پیکره و شناسایی زمینه‌های کلی تولید دانش به کار رفتند و به خودی خود هدف تحلیل نبودند. اهمیت آن‌ها در فراهم کردن زمینه‌ای برای مقایسه و تفسیر الگوهای موجود در ادبیات است؛ بنابراین، توصیف در این پژوهش نقش مقدماتی و زمینه‌ساز دارد و به تحلیل انتقادی و تفسیری متون منتهی می‌شود.

۴-۳. اعتبار و قابلیت اتکای تحلیل

در پژوهش‌های کیفی تفسیری - انتقادی، اعتبار بیش از آن‌که به معنای تعمیم‌پذیری آماری یا بازتولید مکانیکی نتایج باشد، به شفافیت مسیر پژوهش، انسجام تحلیلی، اتکای مستمر به متن و امکان پیگیری استدلال پژوهش‌گر وابسته است (گوبا، ۱۹۸۵؛ تریسی، ۲۰۱۰؛ دنزین و لینکولن، ۲۰۱۰). بر همین اساس، برای افزایش قابلیت اتکای تحلیل در این مطالعه چند راهبرد به کار گرفته شد: نخست، شفاف‌سازی فرایند انتخاب متون از طریق مشخص کردن پایگاه‌ها، کلیدواژه‌ها، بازه زمانی، معیارهای ورود و خروج و منطق تفکیک دو لایه مواد پژوهش؛ دوم، استخراج نسبتاً ثابت داده‌ها بر اساس مؤلفه‌های تحلیلی مشترک برای افزایش امکان مقایسه میان متون؛ سوم، بازخوانی مکرر و مقایسه بینامتنی برای کاهش خطر برداشت‌های شتاب‌زده و تقویت انسجام تفسیری؛ و چهارم، رعایت بازنندیشی روش‌شناختی در فرایند تحلیل، به این معنا که پیش‌فرض‌ها و موقعیت تفسیری پژوهش‌گر در خوانش متون به‌طور مستمر مدنظر قرار گرفت. بر این مبنا، اعتبار پژوهش حاضر را باید نه در تعمیم‌پذیری آماری، بلکه در شفافیت رویه‌ها، کفایت مفهومی پیکره متنی، انسجام میان چارچوب نظری و تحلیل و اتکای مستمر استدلال‌ها به متن جست‌وجو کرد.

۴. یافته‌ها

۴-۱. سیمای کلی ادبیات قومیت در ایران

هدف این بخش، صرفاً ارائه تصویری توصیفی از ویژگی‌های عمومی مطالعات قومیت در

1. Guba

2. Denzin & Lincoln

ایران است. بدین منظور، الگوهای غالب در سطح تحلیل، روش‌شناسی و مهم‌ترین نتایج پژوهش‌های بررسی‌شده استخراج و تلفیق شدند. این مرور اولیه، زمینه‌ای برای ورود به تحلیل انتقادی ادبیات فراهم می‌کند و نشان می‌دهد که مطالعات قومیت در ایران حول چه موضوعات، رویکردها و افق‌های دانشی سازمان یافته‌اند. جدول زیر چکیده‌ای از مهم‌ترین الگوهای مشاهده‌شده در ۵۲ مقاله موردبررسی را ارائه می‌کند. در جدول زیر هر سطر یک بعد تحلیلی متمایز است و درصد گزارش‌شده غالب‌ترین درصد در همان بُعد را گزارش می‌کند.

جدول شماره ۳: سیمای کلی ادبیات قومیت در ایران (از میان ۵۲ مقاله موردبررسی)

بُعد تحلیلی	الگوی غالب	تعداد	درصد
سطح تحلیل	غلبه الگوی کلان (دولت، ملت‌سازی، امنیت، ساختار قدرت)	۳۴	۶۵/۵٪
روش پژوهش	غلبه روش‌های تحلیلی-تاریخی / اسنادی	۲۹	۵۵٪
مضمون غالب نتایج	سیاست‌های تمرکزگرا و همگن‌ساز	۲۱	۴۰٪
مضمون دوم	همزیستی هویت قومی و ملی	۱۴	۲۷٪
مضمون سوم	تبعیض، توسعه نامتوازن و محدودیت مشارکت	۱۰	۲۰٪
مضمون چهارم	جهانی‌شدن و رسانه	۷	۱۳٪

مرور الگوهای توصیفی نشان می‌دهد که ادبیات قومیت در ایران حول مجموعه‌ای نسبتاً پایدار از ترجیحات نظری، روش‌شناختی و موضوعی سازمان یافته است. غلبه سطح تحلیل کلان (۶۵٪)، اتکای گسترده به روش‌های تحلیلی-اسنادی (۵۵٪) و تمرکز بخش مهمی از نتایج بر سیاست‌های تمرکزگرا، انسجام ملی و مدیریت تفاوت‌های قومی، حاکی از آن است که قومیت در بخش عمده این ادبیات نه در مقام تجربه‌ای منحصر به فرد یا فرایندی تاریخی، بلکه در نسبت با دولت، نظم سیاسی و سازوکارهای حکمرانی فهم شده است.

به بیان دیگر، الگوهای توصیفی فوق صرفاً ویژگی‌های فنی یا روش‌شناختی پژوهش‌ها نیستند، بلکه نخستین نشانه‌های یک رژیم دانایی خاص درباره قومیت را آشکار می‌کنند؛ رژیمی که در آن قومیت عمدتاً در قالب مسئله‌ای برای شناخت، مدیریت و تنظیم تفاوت‌های جمعیتی ظاهر می‌شود. از این رو، داده‌های توصیفی حاضر نه نقطه پایان تحلیل، بلکه نقطه آغاز بازخوانی انتقادی ادبیات قومیت در ایران هستند که در ادامه به آن‌ها می‌پردازیم.

به منظور ارائه تصویری فشرده از پژوهش‌ها، در جدول زیر خلاصه اطلاعات ۱۸ مطالعه نمونه از میان کل مقالات بررسی شده ارائه می‌شود.

جدول شماره ۴: فهرست پژوهش‌های تجربی موردی از میان ۵۲ پژوهش

ردیف	نویسنده (گان) / سال	عنوان پژوهش	حوزه علمی غالب	تمرکز موضوعی
۱	نصیری فرد (۱۳۸۱)	شکل‌گیری دولت مدرن و تأثیر آن بر قوم‌گرایی در ایران	علوم سیاسی	تبیین نقش عوامل فرامرزی و محرومیت اقتصادی در شکل‌گیری قوم‌گرایی
۲	حسن‌پور (۱۳۸۲)	ناهمگونی قومی و امنیت ملی	علوم سیاسی	سیاست‌های قومی دولت مدرن / امنیت ملی
۳	شمس (۱۳۸۴)	کردهای غرب ایران (کردستان و آذربایجان): ملیت، قومیت و مذهب از مشروطه تا کودتای ۱۲۹۹	تاریخ معاصر	ملت‌سازی و تمرکزگرایی تاریخی
۴	حاجیان (۱۳۸۷)	نسبت هویت ملی با هویت قومی در میان اقوام ایرانی	جامعه‌شناسی	رابطه هویت قومی و ملی
۵	اسلامی (۱۳۸۵)	قومیت و ابعاد آن در ایران	علوم سیاسی	امنیت ملی و قومیت
۶	جعفرزاده‌پور؛ حیدری (۱۳۹۳)	فراتحلیل رابطه هویت ملی و هویت قومی در ایران	جامعه‌شناسی	فراتحلیل هویت قومی
۷	دورکوندی؛ طاهری خنکداری؛ پور آخوند (۱۴۰۱)	بررسی انتقادی سیاست قومی حکومت‌های پهلوی اول و دوم	تاریخ سیاسی	سیاست‌های همگن‌سازی
۸	انصاری؛ هاشمیان‌فر؛ رضایی امینلویی (۱۳۹۳)	تحلیل بحران هویت قومی در ایران در بستر جهانی‌شدن و فضای مجازی	مطالعات توسعه	نابرابری و بحران هویت در بستر جهانی‌شدن
۹	جعفرزاده‌پور و همکاران (۱۳۹۳)	بررسی و سنجش هویت قومی ایرانیان	جامعه‌شناسی	سنجش هویت قومی
۱۰	نساج حمید (۱۳۸۸)	جهانی‌شدن و هویت اقوام ایرانی با تأکید بر مؤلفه‌های زبان و آداب و رسوم	علوم سیاسی	جهانی‌شدن و قومیت

ردیف	نویسنده (گان) / سال	عنوان پژوهش	حوزه علمی غالب	تمرکز موضوعی
۱۱	رضایی؛ کاظمی (۱۳۸۷)	بازنمایی اقلیت‌های قومی در سریال‌های تلویزیونی	مطالعات رسانه	بازنمایی قومیت در رسانه
۱۲	حافظ‌نیا و همکاران (۱۳۸۴)	قومیت و سازمان‌دهی سیاسی فضا	علوم سیاسی	مدیریت تنوع قومی / سازمان‌دهی سیاسی فضا
۱۳	بهشتی؛ حق‌مرادی (۱۳۹۶)	احساس تعلق به ایران در میان اقوام ایرانی	جامعه‌شناسی سیاسی	انسجام ملی و تعلق
۱۴	قادرزاده و محمدزاده (۱۳۹۷)	مطالعه پیمایشی هویت‌طلبی قومی و سیاسی شدن قومیت‌گردهای ایران	جامعه‌شناسی سیاسی	تبیین هویت‌طلبی قومی
۱۵	باستانی (۱۳۹۸)	بررسی علل و عوامل واگرایی و ناسیونالیسم کردی با حکومت مرکزی ایران در دوره جمهوری اسلامی ایران	جامعه‌شناسی سیاسی	تبیین واگرایی قومی
۱۶	عباسی ترکی و همکاران (۱۳۹۹)	بررسی نقش دولت مدرن بر قوم‌گرایی در ایران	تاریخ اجتماعی	دولت مدرن و قوم‌گرایی
۱۷	مقدم‌نیا (۱۴۰۱)	نقش قدرت‌های خارجی در سیاسی شدن قومیت‌ها در جمهوری اسلامی ایران	روابط بین‌الملل	تحولات منطقه‌ای و هویت
۱۸	جعفری؛ فرامرزیانی (۱۴۰۴)	معناسازی و گفتمان‌سازی هویت قومی در شبکه‌های اجتماعی	مطالعات فضای مجازی	شبکه‌های اجتماعی و هویت قومی

۲-۴. رژیم مسئله‌مندسازی در ادبیات قومیت ایران: از تفاوت اجتماعی تا اُبَره حکمرانی

در نگاه نخست، ادبیات قومیت در ایران واجد تنوع نظری و موضوعی چشم‌گیری به نظر می‌رسد. در میان مطالعات موجود می‌توان طیفی از رویکردهای امنیتی، توسعه‌ای، هویتی، فرهنگی، تاریخی و سیاسی را مشاهده کرد که هر یک با زبان مفهومی خاص خود به تبیین قومیت پرداخته‌اند. این تکثر ظاهری ممکن است چنین القا کند که با مجموعه‌ای پراکنده از روایت‌ها و چارچوب‌های نظری مواجه هستیم. با این حال، خوانش این متون از منظر مسئله‌مندسازی فوکویی نشان می‌دهد که ورای این تنوع، نوعی انسجام عمیق‌تر در سطح صورت‌بندی مسئله وجود دارد.

به بیان دیگر، اگرچه پاسخ‌ها متفاوت‌اند، اما پرسش‌ها غالباً در افقی مشترک طرح می‌شوند. فوکو مسئله‌مندسازی را فرایندی می‌داند که طی آن یک پدیده، رفتار یا وضعیت از حالت بدیهی خارج شده و به موضوع اندیشیدن، شناخت، ارزیابی و مداخله تبدیل می‌شود (فوکو، ۱۹۸۴: ۱۲۶). از این منظر، تحلیل انتقادی نه بر پاسخ‌های ارائه‌شده به یک مسئله، بلکه بر چگونگی شکل‌گیری خود مسئله متمرکز است. بنابراین پرسش اصلی این بخش آن نیست که پژوهش‌گران قومیت را چگونه توضیح داده‌اند، بلکه آن است که اساساً قومیت را در قالب چه نوع مسئله‌ای قابل اندیشیدن ساخته‌اند.

۱-۲-۴. قومیت به مثابه مسئله امنیت و انسجام سیاسی

یکی از پُررنگ‌ترین صورت‌بندی‌های مسئله قومیت در ادبیات ایران، فهم آن در چارچوب امنیت ملی و انسجام سیاسی است. در این دسته از مطالعات، قومیت عمدتاً از خلال نسبتش با یکپارچگی سرزمینی، ثبات سیاسی و امنیت ملی وارد میدان شناخت می‌شود. برای نمونه، حسن‌پور (۱۳۸۲)، حافظ‌نیا و همکاران (۱۳۸۴)، مقدم‌نیا (۱۴۰۱) و بخشی از پژوهش‌های جغرافیای سیاسی، مسئله قومیت را در ارتباط با تهدیدهای بالقوه علیه همبستگی ملی، مرزهای سرزمینی یا نظم سیاسی صورت‌بندی می‌کنند.

در این آثار، تفاوت قومی به خودی خود مسئله نیست؛ بلکه زمانی به مسئله تبدیل می‌شود که بتواند به واگرایی سیاسی، بسیج‌های جدایی‌طلبانه، تعارضات مرزی یا کاهش انسجام ملی منجر شود. درنتیجه، آنچه در مرکز توجه قرار می‌گیرد نه تجربه زیسته گروه‌های قومی، بلکه پیامدهای احتمالی این تفاوت‌ها برای ثبات نظم سیاسی است. به همین دلیل، زبان تحلیلی این مطالعات مملو از مفاهیمی نظیر «امنیت ملی»، «تهدید»، «واگرایی»، «انسجام»، «تمامیت ارضی» و «مدیریت تنوع» است. از منظر فوکویی، اهمیت این مطالعات صرفاً در محتوای آن‌ها نیست، بلکه در نوع نگاه خاصی است که به قومیت امکان ظهور می‌دهد. قومیت در اینجا نه به عنوان یک هویت فرهنگی، بلکه به عنوان یک مسئله امنیتی مرئی می‌شود. به تعبیر فوکو، هر رژیم دانایی مشخص می‌کند که چه چیزی باید دیده شود و چه چیزی اهمیت پیدا کند. در این صورت‌بندی، آنچه رؤیت‌پذیر می‌شود خطرات بالقوه ناشی از تفاوت‌های قومی است و آنچه در حاشیه قرار می‌گیرد، تاریخ شکل‌گیری این تفاوت‌ها یا سازوکارهای تولید خود مقوله قومیت است. به بیان دیگر، قومیت پیش از آن‌که به عنوان یک مسئله تاریخی یا اجتماعی فهم شود، به صورت یک مسئله امنیتی قابل شناسایی می‌گردد.

۴-۲-۲. قومیت به مثابه مسئله توسعه و نابرابری

دومین الگوی مهم در ادبیات مورد بررسی، صورت‌بندی قومیت در چارچوب توسعه، محرومیت نسبی و نابرابری منطقه‌ای است. در این مطالعات، زبان امنیت جای خود را به زبان توسعه می‌دهد، اما منطق بنیادین مسئله‌مندسازی همچنان حفظ می‌شود. پژوهش‌هایی مانند نصیری فرد (۱۳۸۱)، قادرزاده و شفیع‌نی‌ا (۱۳۹۵)، قادرزاده و محمدزاده (۱۳۹۷) و شماری از مطالعات توسعه منطقه‌ای، قومیت را عمدتاً از خلال شکاف‌های اقتصادی، نابرابری فضایی، محرومیت و توسعه نامتوازن مورد بررسی قرار می‌دهند.

در اینجا، تفاوت قومی نه به عنوان تهدیدی امنیتی، بلکه به مثابه نشانه‌ای از ناکامی توسعه‌ای ظاهر می‌شود. مسئله اصلی این نیست که گروه‌های قومی چه هستند، بلکه این است که چرا برخی مناطق قومی از توسعه کم‌تری برخوردارند، چگونه احساس محرومیت شکل می‌گیرد و این وضعیت چه پیامدهایی برای مشارکت اجتماعی و سیاسی دارد. بنابراین قومیت در مقام متغیری ظاهر می‌شود که باید در ارتباط با شاخص‌های توسعه، رفاه، توزیع منابع و فرصت‌های اجتماعی فهمیده شود. با وجود تفاوت آشکار میان زبان امنیت و زبان توسعه، هر دو در یک نقطه مشترک‌اند: قومیت را در مقام مسئله‌ای برای مداخله حکمرانی بازنمایی می‌کنند. در چارچوبی که فوکو در درس‌گفتارهای «امنیت، قلمرو، جمعیت» ترسیم می‌کند (فوکو، ۱۳۹۹)، دولت مدرن تنها به دفع تهدیدها نمی‌اندیشد، بلکه به بهینه‌سازی وضعیت جمعیت نیز توجه دارد. در چنین عقلانیتی، توسعه، رفاه و کاهش نابرابری نیز بخشی از تکنولوژی‌های حکمرانی محسوب می‌شوند. از این منظر، قومیت در این دسته از مطالعات به مسئله‌ای تبدیل می‌شود که باید از طریق برنامه‌ریزی، سیاست‌گذاری و اصلاح سازوکارهای توسعه مدیریت شود. بنابراین اگر در مطالعات امنیتی، قومیت ابژه حفاظت بود، در اینجا به ابژه بهبود و اصلاح تبدیل می‌شود.

۴-۲-۳. قومیت به مثابه مسئله هویت و ادغام اجتماعی

سومین صورت‌بندی مسلط در ادبیات قومیت ایران را می‌توان در مطالعات هویت محور مشاهده کرد. پژوهش‌هایی چون بهشتی و حق‌مرادی (۱۳۹۶)، حاجیان (۱۳۸۷)، رضایی و کاظمی (۱۳۸۷)، جعفرزاده‌پور و همکاران (۱۳۹۳)، جعفری و همکاران (۱۴۰۴) و بسیاری از مطالعات مبتنی بر سنجش هویت قومی، بر موضوعاتی چون تعلق قومی، هویت ملی، سرمایه اجتماعی، همبستگی اجتماعی و مشارکت سیاسی تمرکز دارند.

در نگاه نخست، این آثار نسبت به دو دسته پیشین فرهنگی تر و کم تر دولت محور به نظر می رسند. با این حال، بررسی دقیق تر نشان می دهد که در اینجا نیز قومیت عمدتاً در نسبت با مسئله ادغام اجتماعی و نظم جمعی اهمیت پیدا می کند. بخش مهمی از این مطالعات می کوشند رابطه میان هویت قومی و هویت ملی را بسنجند، میزان هم گرایی یا واگرایی هویتی را اندازه گیری کنند و عوامل مؤثر بر تقویت تعلق ملی را توضیح دهند.

از این منظر، پرسش محوری این آثار آن نیست که هویت قومی چگونه به وجود آمده است، بلکه آن است که این هویت چگونه با نظم اجتماعی گسترده تر سازگار می شود. به همین دلیل، مفاهیمی چون همبستگی، تعلق، انسجام، اعتماد و مشارکت در مرکز تحلیل قرار می گیرند. در اینجا نیز قومیت در مقام یک تفاوت فرهنگی صرف ظاهر نمی شود، بلکه در نسبت با مسئله ادغام و یکپارچگی اجتماعی معنا پیدا می کند.

این وضعیت را می توان با آنچه فوکو از آن به عنوان فرایندهای هنجارسازی یاد می کند مرتبط دانست. در بسیاری از این مطالعات، پرسش ضمنی آن است که چه شرایطی می تواند به شکل گیری الگوهای مطلوب تر همبستگی، تعلق و مشارکت منجر شود. بدین ترتیب، قومیت در قالب مسئله ای برای تنظیم روابط میان تفاوت و وحدت، یا میان تعلق قومی و تعلق ملی، قابل مشاهده می شود.

۴-۲-۴. وحدت در دل کثرت: رژیم مشترک مسئله مندسازی

اگرچه سه الگوی فوق در ظاهر از زبان های نظری متفاوتی استفاده می کنند، اما در سطحی عمیق تر همگی درون یک رژیم مشترک مسئله مندسازی قرار می گیرند. در هر سه صورت بندی، قومیت نه به عنوان یک اُبژه تاریخی که باید شرایط امکان ظهور آن بررسی شود، بلکه به عنوان مسئله ای برای نظم اجتماعی، ثبات سیاسی، توسعه جمعیتی یا ادغام اجتماعی ظاهر می شود. تفاوت در پاسخ ها و چارچوب های نظری، مانع از آن نیست که همگی در یک افق معرفتی مشترک عمل کنند. در این رژیم مسئله مندسازی، پرسش های مربوط به امنیت، توسعه، مشارکت، انسجام و مدیریت تفاوت ها به مرکز میدان دانایی رانده می شوند؛ در حالی که پرسش از چگونگی تاریخی شدن خود مقوله قومیت، نقش دولت مدرن در تولید طبقه بندی های جمعیتی، تکنولوژی های آماری و اداری شناسایی جمعیت ها، یا مشارکت دانش دانشگاهی در تثبیت مرزهای قومی کم تر موضوع تأمل قرار می گیرد. به تعبیر دیگر، آنچه غایب است نه تاریخ، بلکه پرسش از شرایط تاریخی امکان ظهور خود مسئله است.

از این منظر، ادبیات قومیت در ایران بیش از آن که صرفاً درباره قومیت سخن بگوید، درباره شیوه خاصی از رؤیت پذیرشدن قومیت سخن می گوید. قومیت در این ادبیات عمدتاً زمانی به موضوع شناخت تبدیل می شود که بتوان آن را در قالب مسئله ای برای اداره جمعیت، حفظ انسجام سیاسی، تضمین امنیت یا مدیریت تفاوت های اجتماعی بازتعریف کرد. درست در همین نقطه است که تحلیل مسئله مندسازی به تحلیل حکومت مندی گره می خورد؛ زیرا آنچه در مقام مسئله تعریف می شود، هم زمان به موضوع مداخله، تنظیم و هدایت نیز تبدیل می گردد. از این رو، گام بعدی تحلیل بررسی این پرسش است که این رژیم مشترک مسئله مندسازی، چه عقلانیت ها، تکنیک ها و اشکال سوژه سازی را در ادبیات قومیت ایران ممکن ساخته است.

۳-۴. از شناخت تا اداره: ابعاد حکومت مندی در ادبیات قومیت ایران

اگر در بخش پیشین نشان داده شد که قومیت چگونه به مسئله ای برای اندیشیدن و مداخله تبدیل می شود، در این بخش پرسش آن است که این مسئله مندسازی درون چه عقلانیت های حکمرانی عمل می کند. لذا گام بعدی بررسی عقلانیت هایی است که این مسئله مندسازی را هدایت می کنند.

فوکو در درس گفتارهای «امنیت، سرزمین، جمعیت»^۱ استدلال می کند که حکومت مندی صرفاً به معنای اعمال قدرت سیاسی نیست، بلکه به مجموعه ای از عقلانیت ها، محاسبات، دانش ها و فناوری اشاره دارد که از طریق آن ها جمعیت ها قابل شناخت و اداره می شوند (فوکو، ۱۳۹۹: ۱۳۴). از این منظر، اهمیت ادبیات قومیت در ایران صرفاً در توصیف گروه های قومی نیست، بلکه در نحوه تبدیل قومیت به ابژه ای برای شناخت، سنجش، پیش بینی و مداخله نهفته است.

تحلیل مطالعات مورد بررسی نشان می دهد که اگرچه پژوهش ها از سنت های نظری متفاوتی بهره می گیرند، اما در سطح حکمرانی سه عقلانیت متناظر عمده بر آن ها حاکم است که دقیقاً از اشکال مسئله مندسازی متناسب با آن ها برمی خیزند: عقلانیت امنیتی، عقلانیت توسعه ای و عقلانیت انسجام گرا. این عقلانیت ها صرفاً چارچوب های نظری نیستند، بلکه شیوه های خاصی برای فهم، طبقه بندی و اداره تفاوت های قومی را نمایندگی می کنند.

1. Security, Territory, Population

۱-۳-۴. عقلانیت‌های حاکم بر فهم قومیت

بازخوانی مطالعات منتخب نشان می‌دهد که علی‌رغم تنوع نظری و روش‌شناختی، بخش عمده ادبیات قومیت در ایران حول سه عقلانیت مسلط سازمان یافته است: عقلانیت امنیتی، عقلانیت توسعه‌ای و عقلانیت انسجام‌گرا. این عقلانیت‌ها صرفاً رویکردهای تحلیلی متفاوت نیستند، بلکه هر یک تصویری خاص از جامعه، مسئله قومی و شیوه مطلوب مداخله را مفروض می‌گیرند. به بیان دیگر، آنچه میان این مطالعات مشترک است نه پاسخ‌های مشابه، بلکه اشتراک در نوع خاصی از رؤیت پذیرکردن قومیت و تبدیل آن به اُبژه‌ای برای شناخت و حکمرانی است.

نخستین و درعین حال مسلط‌ترین عقلانیت در ادبیات قومیت ایران، عقلانیت امنیتی است. در این چارچوب، تفاوت‌های قومی عمدتاً در نسبت با ثبات سیاسی، انسجام سرزمینی و امنیت ملی معنا می‌یابند. با این حال، عقلانیت امنیتی صرفاً به معنای پرداختن به موضوع امنیت نیست. همان‌گونه که فوکو در تحلیل سازوکارهای امنیتی نشان می‌دهد، منطق امنیت بر مدیریت احتمالات، محاسبه مخاطرات و کنترل ریسک‌های بالقوه استوار است (همان: ۵۶). در این عقلانیت، جامعه نه مجموعه‌ای از گروه‌های فرهنگی متکثر، بلکه میدانی از خطرات بالقوه تلقی می‌شود که باید به‌طور مستمر رصد، ارزیابی و مدیریت شوند. از این منظر، قومیت زمانی وارد میدان رؤیت‌پذیری می‌شود که بتواند به عنوان منشأ احتمالی تنش، واگرایی یا بی‌ثباتی سیاسی ظاهر شود.

این منطق را می‌توان به روشنی در مطالعاتی چون حسن پور (۱۳۸۲)، حافظ‌نیا و همکاران (۱۳۸۴)، احمدی‌پور و همکاران (۱۳۸۹)، مقدم‌نیا (۱۴۰۱) و برخی مطالعات جغرافیای سیاسی و امنیت ملی مشاهده کرد. در این آثار، مسئله اصلی صرفاً وجود تفاوت قومی نیست، بلکه امکان تبدیل این تفاوت به مخاطره سیاسی است. به همین دلیل، قومیت عمدتاً در قالب شاخص‌هایی چون میزان تعلق ملی، گرایش‌های واگرایانه، موقعیت مرزی یا آسیب‌پذیری ژئوپلیتیک بررسی می‌شود. بدین ترتیب، موضوع اصلی نه توصیف تفاوت، بلکه محاسبه احتمال خطر است؛ همان منطقی که فوکو آن را ویژگی سازوکارهای امنیتی می‌داند، یعنی حکومت از طریق مدیریت احتمالات و نه حذف کامل مخاطرات (فوکو، ۱۳۹۴: ۱۳۵)

در کنار آن، عقلانیت توسعه‌ای نیز جایگاه برجسته‌ای در ادبیات قومیت ایران دارد. این عقلانیت عمدتاً در پژوهش‌هایی دیده می‌شود که شکاف‌های قومی را در پیوند با توسعه نامتوازن، نابرابری‌های منطقه‌ای، محرومیت نسبی و توزیع نامتوازن منابع تحلیل می‌کنند.

مطالعاتی چون نصیری فرد (۱۳۸۱)، قادرزاده و شفیعی نیا (۱۳۹۵)، باستانی (۱۳۹۸) و بخشی از پژوهش‌های توسعه منطقه‌ای در این دسته قرار می‌گیرند. در نگاه نخست، به نظر می‌رسد این مطالعات فاصله قابل توجهی با رویکردهای امنیتی دارند، زیرا به جای تهدید و واگرایی بر توسعه و عدالت تمرکز می‌کنند. با این حال، از منظر حکومت‌مندی، تفاوت میان آن‌ها کم‌تر از آن چیزی است که در سطح نظری به نظر می‌رسد. فوکو در درس‌گفتارهای تولد سیاست مشرف بر حیات نشان می‌دهد که عقلانیت‌های لیبرال و توسعه‌ای جامعه را به صورت مجموعه‌ای از ظرفیت‌ها، منابع و سرمایه‌های انسانی می‌بینند که باید بهینه‌سازی شوند (فوکو، ۱۳۹۴: ۸۷). در چنین چارچوبی، جمعیت موضوع اصلی مداخله است و مسئله سیاست نه اعمال اقتدار مستقیم، بلکه افزایش کارایی، بهره‌وری و ظرفیت‌های اجتماعی است.

در بخش مهمی از ادبیات توسعه‌ای قومیت، شکاف‌های قومی نه به عنوان مسئله‌ای سیاسی یا تاریخی، بلکه به صورت اختلال در عملکرد مطلوب نظام توسعه ملی بازنمایی می‌شوند. نابرابری‌های منطقه‌ای، کمبود فرصت‌های اقتصادی، ضعف زیرساخت‌ها یا محرومیت‌های اجتماعی به عنوان عواملی مطرح می‌شوند که مانع ادغام کامل جمعیت‌های قومی در فرآیند توسعه می‌شوند. از این رو، راه‌حل‌ها نیز عمدتاً حول بازتوزیع منابع، افزایش مشارکت اقتصادی، توسعه متوازن منطقه‌ای و ارتقای سرمایه اجتماعی سامان می‌یابند. در این عقلانیت، قومیت بیش از آن که یک سوژه سیاسی باشد، بخشی از جمعیت تلقی می‌شود که باید از طریق سیاست‌های توسعه‌ای در مدار رشد، بهره‌وری و پیشرفت ملی قرار گیرد. سومین عقلانیت مسلط، عقلانیت انسجام‌گرایی است که عمدتاً در مطالعات هویت، فرهنگ، هویت ملی و همبستگی اجتماعی نمود پیدا می‌کند. پژوهش‌هایی چون حاجیانی (۱۳۸۷)، رضایی و کاظمی (۱۳۸۷)، جعفرزاده‌پور و همکاران (۱۳۹۳) و جعفری و همکاران (۱۴۰۴) نمونه‌های شاخص این رویکرد هستند. در این آثار، مسئله محوری نه تهدید امنیتی است و نه توسعه اقتصادی، بلکه نسبت میان تکرر قومی و وحدت ملی است.

با این حال، عقلانیت انسجام‌گرا نیز صرفاً بر هویت ملی تأکید نمی‌کند. در سطحی عمیق‌تر، این عقلانیت بر تصویری خاص از جامعه استوار است؛ تصویری که جامعه را به منزله کلیتی واحد، منسجم و دارای منافع مشترک در نظر می‌گیرد. در چنین چارچوبی، تفاوت‌های قومی هنگامی مشروعیت می‌یابند که در درون این کل فراگیرتر تنظیم و هماهنگ شوند.

از این رو، مسئله اصلی نه حذف تفاوت، بلکه مدیریت آن در چارچوب وحدت ملی است. بسیاری از این مطالعات می‌کوشند نشان دهند که هویت قومی و هویت ملی الزاماً متعارض نیستند و می‌توان میان آن‌ها نوعی همزیستی یا سازگاری برقرار کرد. اما همین صورت‌بندی نیز حاکی از آن است که قومیت در نهایت در نسبت با افق هنجاری وحدت ملی فهم می‌شود و مشروعیت آن به میزان سازگاری اش با انسجام اجتماعی و ملی وابسته است.

در نتیجه، اگرچه عقلانیت‌های امنیتی، توسعه‌ای و انسجام‌گرا در سطح نظری و سیاستی تفاوت‌های مهمی با یکدیگر دارند، اما از منظر حکومت‌مندی در یک نقطه اساسی به یکدیگر نزدیک می‌شوند. در هر سه مورد، قومیت نه به عنوان فرایندی تاریخی از بر ساخته شدن تفاوت، بلکه به منزله بخشی از جمعیت ظاهر می‌شود که باید درباره آن دانست، آن را طبقه‌بندی کرد، پیامدهایش را پیش‌بینی نمود و درون نوعی نظم ملی گسترده‌تر سامان داد. به تعبیر فوکو، آنچه مشترک است نه محتوای سیاست‌ها، بلکه عقلانیت سیاسی‌ای است که از خلال آن جمعیت به ابژه شناخت و حکومت‌کردن تبدیل می‌شود (فوکو، ۱۳۹۹: ۱۲۳).

از این منظر، تفاوت میان این رویکردها بیش از آن‌که تفاوتی در اصل حکمرانی باشد، تفاوت در شیوه تعریف مسئله و نوع مداخله مطلوب است. قومیت در هر سه عقلانیت، موضوعی برای اداره، تنظیم و مدیریت است؛ هرچند زبان این اداره‌پذیری گاه امنیت، گاه توسعه و گاه انسجام ملی نامیده می‌شود.

۲-۳-۴. تکنیک‌های دانایی و اداره قومیت

اگر عقلانیت‌های حکمرانی افق کلی فهم قومیت را تعیین می‌کنند، تکنیک‌های دانایی ابزارهایی هستند که از طریق آن‌ها قومیت به ابژه‌ای قابل رؤیت، قابل سنجش، قابل طبقه‌بندی و در نهایت قابل مداخله تبدیل می‌شود. فوکو در درس‌گفتارهای امنیت، سرزمین، جمعیت نشان می‌دهد که حکمرانی مدرن صرفاً بر پایه تصمیمات سیاسی یا اراده دولت عمل نمی‌کند، بلکه متکی بر مجموعه‌ای از رویه‌های معرفتی، سازوکارهای مشاهده، فنون ثبت، طبقه‌بندی و محاسبه است که امکان شناخت و اداره جمعیت را فراهم می‌آورند (فوکو، ۱۳۹۴: ۱۴۵).

از این منظر، اهمیت ادبیات قومیت در ایران صرفاً در آن نیست که درباره قومیت چه می‌گوید، بلکه در آن است که از چه ابزارها و تکنیک‌هایی برای شناخت، مرئی‌سازی و مدیریت تفاوت‌های قومی بهره می‌گیرد.

بررسی مطالعات منتخب نشان می‌دهد که تکنیک‌های دانایی به‌کاررفته در ادبیات قومیت ایران را می‌توان در چهار دسته کلی صورت‌بندی کرد: تکنیک‌های سنجش هویت، تکنیک‌های طبقه‌بندی جمعیت، تکنیک‌های تفسیر گفتمانی و تکنیک‌های سیاستی و تولید دانش مداخله‌پذیر.

الف) تکنیک‌های سنجش و اندازه‌گیری هویت

رایج‌ترین تکنیک دانایی در مطالعات قومیت ایران، سنجش و اندازه‌گیری هویت‌های قومی و ملی است. در این دسته از پژوهش‌ها، قومیت نه به‌مثابه تجربه‌ای زیسته یا فرایندی تاریخی، بلکه به‌صورت مجموعه‌ای از متغیرهای قابل اندازه‌گیری بازنمایی می‌شود. مطالعاتی همچون حاجیانی (۱۳۸۷)، رضایی و کاظمی (۱۳۸۷)، جعفرزاده‌پور و همکاران (۱۳۹۳)، جعفری و همکاران (۱۴۰۴) از طریق پرسشنامه‌ها، مقیاس‌های نگرشی و شاخص‌های هویتی می‌کوشند میزان تعلق قومی، شدت هویت ملی، همبستگی اجتماعی یا احساس محرومیت را اندازه‌گیری کنند. اهمیت این مطالعات صرفاً در نتایج آن‌ها نیست، بلکه در نوع خاصی از دانش نهفته است که تولید می‌کنند. در اینجا هویت قومی به امری قابل سنجش، قابل مقایسه و قابل محاسبه تبدیل می‌شود. تعلق قومی در قالب نمره، شاخص و متغیر آماری ظاهر می‌شود و از خلال همین فرایند، امکان مداخله بر آن نیز فراهم می‌گردد. به تعبیر فوکو، این نوع دانش بخشی از فرایند «قابل محاسبه‌کردن جمعیت» است؛ فرایندی که در آن تفاوت‌های اجتماعی در قالب داده‌های قابل اندازه‌گیری بازسازی می‌شوند تا بتوان درباره آن‌ها برنامه‌ریزی و سیاست‌گذاری کرد (فوکو، ۱۳۹۹: ۵۶).

ب) تکنیک‌های طبقه‌بندی و نقشه‌برداری جمعیت

دومین دسته از تکنیک‌های دانایی را می‌توان در مطالعات جغرافیای سیاسی، امنیتی و توسعه‌ای مشاهده کرد. پژوهش‌هایی نظیر نصیری‌فرد (۱۳۸۱)، حسن‌پور (۱۳۸۲)، حافظ‌نیا و همکاران (۱۳۸۴)، احمدی‌پور و همکاران (۱۳۸۹)، قادرزاده و شفیع‌نیا (۱۳۹۵) و باستانی (۱۳۹۸)، قومیت را از خلال دسته‌بندی فضاهای قومی، مناطق مرزی، نواحی محروم یا کانون‌های بالقوه و آگرایی مطالعه می‌کنند. در این مطالعات، تفاوت قومی نه فقط به عنوان ویژگی یک گروه اجتماعی، بلکه به عنوان بخشی از جغرافیای جمعیت بازنمایی می‌شود. مناطق خاصی به عنوان مناطق حساس، مرزی، محروم یا مسئله‌دار شناسایی

می‌شوند و جمعیت‌های ساکن آن‌ها در قالب طبقه‌بندی‌های معین قرار می‌گیرند. از منظر حکومت‌مندی، اهمیت این تکنیک‌ها در تولید نوعی «نقشه دانایی» از جمعیت نهفته است. همان‌گونه که فوکو نشان می‌دهد، حکومت مدرن برای اداره جمعیت نیازمند شناخت توزیع فضایی، الگوهای پراکندگی و نقاط بالقوه خطر است (همان: ۶۷). به این ترتیب، نقشه‌برداری قومی صرفاً فعالیتی توصیفی نیست، بلکه بخشی از تکنولوژی‌های شناخت و اداره جمعیت محسوب می‌شود.

ج) تکنیک‌های تفسیر و رمزگشایی گفتمانی

در کنار مطالعات کمی و توصیفی، بخشی از ادبیات قومیت در ایران از تکنیک‌های تفسیری و تحلیل گفتمان بهره می‌گیرد. پژوهش‌هایی نظیر رضایی و کاظمی (۱۳۸۷)، حیدری و همکاران (۱۳۹۳)، دورکوندی و همکاران (۱۴۰۱) و برخی مطالعات متمرکز بر رسانه، تاریخ و بازنمایی فرهنگی، در پی سنجش هویت یا اندازه‌گیری متغیرها نیستند، بلکه بر تحلیل شیوه‌های بازنمایی قومیت، روایت‌های تاریخی و گفتمان‌های سیاسی تمرکز دارند. در اینجا تکنیک دانایی نه اندازه‌گیری، بلکه رمزگشایی است. موضوع اصلی بررسی این است که قومیت چگونه در متن‌های سیاسی، رسانه‌ای یا تاریخی معنا می‌یابد و چه روابط قدرتی در پس این معناپردازی‌ها عمل می‌کنند.

این دسته از پژوهش‌ها از منظر فوکویی اهمیت ویژه‌ای دارند، زیرا خود به مطالعه رژیم‌های حقیقت و سازوکارهای تولید دانش درباره قومیت می‌پردازند. باین حال، حتی این مطالعات نیز بخشی از فرایند تولید دانایی درباره قومیت محسوب می‌شوند؛ زیرا آن‌ها نیز از طریق آشکارسازی، تفسیر و مفهوم‌پردازی، قومیت را در میدان خاصی از شناخت قرار می‌دهند.

د) تکنیک‌های تحلیل سیاستی و تولید دانش مداخله‌پذیر

چهارمین تکنیک قابل مشاهده در ادبیات قومیت ایران را می‌توان «تحلیل سیاستی» نامید. برخلاف تکنیک‌های پیشین که عمدتاً معطوف به سنجش، طبقه‌بندی یا شاخص‌سازی جمعیت‌های قومی بودند، در اینجا قومیت در قالب مسئله‌ای ظاهر می‌شود که باید برای آن راه حل، برنامه یا مداخله طراحی شود. از این منظر، دانش دانشگاهی صرفاً به توصیف واقعیت اجتماعی یا تبیین علل پدیده‌ها محدود نمی‌شود، بلکه به دانشی تبدیل می‌شود که مستقیماً در خدمت تصمیم‌گیری، سیاست‌گذاری و هدایت جمعیت قرار می‌گیرد.

در ادبیات مورد بررسی، بخش قابل توجهی از پژوهش‌ها پس از توصیف وضعیت موجود و شناسایی عوامل مؤثر بر قومیت، به ارائه مجموعه‌ای از پیشنهاد‌های اجرایی و سیاستی می‌پردازند. این الگو را می‌توان در مطالعات توسعه‌ای، هویتی، فرهنگی و حتی امنیتی مشاهده کرد. برای مثال، پژوهش‌های نصیری فرد (۱۳۸۱)، قادرزاده و شفیعی‌نیا (۱۳۹۵)، باستانی (۱۳۹۸)، عبداللهی و همکاران (۱۳۹۶) و برخی مطالعات حوزه توسعه منطقه‌ای، از رهگذر تحلیل شکاف‌های قومی و نابرابری‌های فضایی، به توصیه‌هایی درباره توسعه متوازن، کاهش محرومیت و بازتوزیع منابع می‌رسند. در مقابل، پژوهش‌هایی نظیر حاجیانی (۱۳۸۷)، رضایی و کاظمی (۱۳۸۷)، جعفرزاده‌پور و همکاران (۱۳۹۳)، قادرزاده و محمدپور (۱۳۹۷) و جعفری و همکاران (۱۴۰۴)، از خلال تحلیل هویت قومی و هویت ملی، بر راهبردهایی چون افزایش مشارکت سیاسی، تقویت نهادهای مدنی، به رسمیت شناسی فرهنگی یا اصلاح سیاست‌های فرهنگی تأکید می‌کنند. همچنین در بخشی از مطالعات امنیتی مانند حسن‌پور (۱۳۸۲)، حافظ‌نیا و همکاران (۱۳۸۴) پیشنهادهایی در جهت تقویت انسجام ملی، افزایش اعتماد سیاسی و کاهش زمینه‌های واگرایی ارائه می‌شود.

آنچه این مطالعات را در سطح تکنیک دانایی به یکدیگر پیوند می‌دهد، نه محتوای متفاوت توصیه‌ها، بلکه شیوه خاصی است که از خلال آن قومیت به موضوع مداخله تبدیل می‌شود. در اینجا پژوهش‌گر صرفاً ناظر یک واقعیت اجتماعی نیست، بلکه در مقام متخصصی ظاهر می‌شود که قادر است وضعیت موجود را ارزیابی، مشکلات را شناسایی و مسیرهای مطلوب مداخله را پیشنهاد کند. به تعبیر میشل دین، چنین دانشی بخشی از «تکنولوژی‌های حکومت» است؛ زیرا امکان ترجمه مسائل اجتماعی به برنامه‌های عملی و تصمیمات اجرایی را فراهم می‌کند (دین، ۲۰۱۰). در این معنا، تحلیل سیاستی را می‌توان نوعی تکنولوژی واسط دانست که میان تولید دانش و اعمال حکمرانی پیوند برقرار می‌کند. از منظر فوکویی، اهمیت این تکنیک در آن است که قومیت را نه صرفاً به عنوان موضوعی برای شناخت، بلکه به عنوان موضوعی برای اداره بازتعریف می‌کند. هنگامی که شکاف‌های قومی به مسئله توسعه، مشارکت، امنیت یا انسجام ملی ترجمه می‌شوند، هم‌زمان مجموعه‌ای از مداخلات مشروع نیز تولید می‌شود که هدف آن‌ها هدایت رفتارها، تنظیم تفاوت‌ها و مدیریت جمعیت است. بدین ترتیب، تحلیل سیاستی را باید بخشی از فرایندی دانست که از خلال آن دانش دانشگاهی در تولید قابلیت حکومت‌پذیری جمعیت‌های قومی مشارکت می‌کند.

در مجموع، بررسی تکنیک‌های دانایی نشان می‌دهد که ادبیات قومیت در ایران صرفاً مجموعه‌ای از پژوهش‌های توصیفی درباره‌ی گروه‌های قومی نیست. این ادبیات از خلال سنجش هویت، طبقه‌بندی جمعیت‌ها، تفسیر گفتمان‌ها و تولید راهبردهای سیاستی، قومیت را به ابژه‌ای قابل شناخت و قابل اداره تبدیل می‌کند. از این منظر، اهمیت آن نه فقط در تولید دانش درباره‌ی قومیت، بلکه در مشارکت آن در فرایند حکومت‌مند ساختن تفاوت‌های قومی است؛ فرایندی که در آن شناخت و اداره به طور فزاینده‌ای در هم تنیده می‌شوند.

۴-۳-۴. جایگاه‌های سوژگی در ادبیات دانشگاهی قومیت ایران

در تحلیل حکومت‌مندی، هدف صرفاً شناسایی عقلانیت‌ها یا تکنیک‌های اداره نیست، بلکه بررسی اشکال سوژه‌سازی نیز اهمیت دارد. فوکو در آثار متأخر خود نشان می‌دهد که قدرت تنها بر سوژه‌ها اعمال نمی‌شود، بلکه هم‌زمان در شکل‌گیری انواع خاصی از سوژگی نیز مشارکت می‌کند (فوکو، ۱۹۸۲). از این منظر، پرسش اصلی آن است که ادبیات قومیت در ایران چه موقعیت‌هایی را برای کنشگران قومی مفروض می‌گیرد و چه نوع سوژه‌هایی را به عنوان افق مطلوب یا مسئله‌دار بازنمایی می‌کند.

بررسی مطالعات نشان می‌دهد که اگرچه اغلب پژوهش‌ها مستقیماً به مسئله سوژه‌سازی نمی‌پردازند، اما در پس عقلانیت‌ها و راهبردهای پیشنهادی آن‌ها می‌توان مجموعه‌ای از موقعیت‌های سوژگی را بازشناخت. این موقعیت‌ها نه لزوماً افراد واقعی، بلکه جایگاه‌هایی هستند که از خلال آن‌ها جمعیت‌های قومی قابل فهم، قابل ارزیابی و قابل مداخله می‌شوند. تحلیل متون نشان می‌دهد که سه موقعیت سوژگی عمده در ادبیات قومیت ایران قابل تشخیص است: «سوژه‌های خطر»، «سوژه‌های کمبود» و «سوژه‌های هنجاری». این سه موقعیت به ترتیب با عقلانیت‌های امنیتی، توسعه‌ای و انسجام‌گرا پیوند دارند. گرچه این سه موقعیت سوژگی در ظاهر متفاوت‌اند، اما همگی در یک نقطه مشترک‌اند: قومیت را نه به عنوان امری مستقل، بلکه به مثابه بخشی از جمعیتی صورت‌بندی می‌کنند که باید شناخته، طبقه‌بندی و اداره شود. از این منظر، همان‌گونه که فوکو و میشل دین تأکید می‌کنند، حکمرانی صرفاً بر جمعیت‌ها اعمال نمی‌شود، بلکه از خلال تولید انواع خاصی از سوژه‌ها عمل می‌کند. در ادبیات قومیت ایران نیز سوژه قومی عمدتاً در سه قالب «خطر»، «کمبود» و «هنجار مطلوب» مرئی می‌شود؛ قالب‌هایی که هر یک با عقلانیت خاصی از حکومت بر تفاوت‌های جمعیتی پیوند دارند (فوکو، ۱۳۹۴؛ دین، ۲۰۱۰).

الف) سوژه‌های خطر: جمعیت در معرض واگرایی

نخستین موقعیت سوژگی در مطالعات امنیتی و ژئوپلیتیکی ظاهر می‌شود. در این مطالعات، جمعیت‌های قومی عمدتاً در قالب «جمعیت در معرض واگرایی» بازنمایی می‌شوند. پژوهش‌هایی مانند حسن‌پور (۱۳۸۲)، حافظ‌نیا و همکاران (۱۳۸۴)، احمدی‌پور و همکاران (۱۳۸۹)، مقدم‌نیا (۱۴۰۱) و برخی مطالعات ژئوپلیتیکی متأخر، قومیت را در نسبت با امنیت ملی، انسجام سرزمینی و ثبات سیاسی تحلیل می‌کنند. در اینجا قومیت لزوماً به عنوان تهدید بالفعل معرفی نمی‌شود؛ بلکه به مثابه حوزه‌ای از احتمال، ریسک و مخاطره فهم می‌شود. آنچه اهمیت می‌یابد مدیریت امکان واگرایی، کنترل زمینه‌های تنش و کاهش احتمال بی‌ثباتی است. به تعبیر فوکو، این همان منطق امنیتی حکومت بر جمعیت است که نه بر حذف خطر، بلکه بر محاسبه، پیش‌بینی و تنظیم احتمالات استوار است (فوکو، ۱۳۹۹: ۸۷). بنابراین سوژه‌ای که در این مطالعات ظاهر می‌شود نه صرفاً عضو یک گروه قومی، بلکه جمعیتی است که باید از منظر مخاطرات بالقوه مورد رصد و مدیریت قرار گیرد.

ب) سوژه‌های کمبود: جمعیت توسعه‌نیافته و محروم

دومین موقعیت سوژگی در مطالعات توسعه‌ای و نظریه‌های محرومیت نسبی شکل می‌گیرد. پژوهش‌هایی مانند نصیری‌فرد (۱۳۸۱)، قادرزاده و شفیعی‌نیا (۱۳۹۵)، باستانی (۱۳۹۸)، شریعتی‌نیا (۱۳۸۶)، میرسپاسی و همکاران (۱۳۹۰) و شماری از مطالعات توسعه منطقه‌ای، مسئله قومیت را در پیوند با نابرابری‌های فضایی، محرومیت اقتصادی و توسعه نامتوازن توضیح می‌دهند. در این چارچوب، جمعیت‌های قومی نه به عنوان خطر، بلکه به عنوان «جمعیت دارای کمبود» ظاهر می‌شوند؛ جمعیتی که از دسترسی برابر به منابع، فرصت‌ها، خدمات یا امکانات توسعه برخوردار نیست. مسئله اصلی نیز، نه تفاوت فرهنگی، بلکه شکاف‌های توسعه‌ای و پیامدهای آن است.

در سطح حکومت‌مندی، این شیوه صورت‌بندی با آن چیزی پیوند دارد که فوکو در درس‌گفتارهای «تولد زیست سیاست» به عنوان عقلانیت لیبرال حکومت معرفی می‌کند؛ عقلانیتی که جمعیت را همچون منبعی برای توسعه و سرمایه‌انسانی در نظر می‌گیرد و مسئله اصلی آن بهینه‌سازی عملکرد اجتماعی است (فوکو، ۱۳۹۴: ۵۶-۶۰). در نتیجه، راه‌حل‌ها عمدتاً حول توسعه متوازن، بازتوزیع منابع، افزایش مشارکت و ادغام مؤثرتر جمعیت‌های قومی در فرایندهای ملی توسعه سامان می‌یابند.

ج) سوژه‌های هنجاری: شهروند ادغام‌شده و وفادار

سومین موقعیت سوژگی در مطالعات هویتی، فرهنگی و انسجام اجتماعی مشاهده می‌شود. پژوهش‌هایی چون حاجیانی (۱۳۸۷)، جعفرزاده‌پور و همکاران (۱۳۹۳)، جعفری و همکاران (۱۴۰۴)، یوسفی و همکاران (۱۳۹۷) و بسیاری از مطالعات مربوط به هویت ملی در این دسته قرار می‌گیرند. در این آثار، مسئله اصلی نه امنیت و نه توسعه، بلکه چگونگی تنظیم رابطه میان هویت قومی و هویت ملی است. جامعه به مثابه کلیتی یکپارچه تصور می‌شود که تفاوت‌های قومی باید در درون آن سامان یابند. از این رو، سوژه مطلوب نه فردی است که از تعلقات قومی خود دست بکشد و نه کنشگری که صرفاً بر تفاوت قومی تأکید کند، بلکه شهروندی است که هویت قومی خود را در چارچوب تعلق ملی بازتعریف کرده و در نظم سیاسی موجود ادغام شده است. در اینجا قومیت تا جایی مشروعیت می‌یابد که با انسجام ملی و همبستگی اجتماعی سازگار باشد. بنابراین سوژه هنجاری این ادبیات را می‌توان «شهروند ادغام‌شده و وفادار» نامید؛ سوژه‌ای که تفاوت را حفظ می‌کند، اما آن را در افق نظم ملی مدیریت می‌کند.

۵. بحث و نتیجه‌گیری

پژوهش حاضر با بهره‌گیری از رویکرد مرور انتقادی و خوانش تحلیلی مبتنی بر مفهوم حکومت‌مندی، به واکاوی نحوه صورت‌بندی مسئله قومیت در ادبیات دانشگاهی ایران پرداخته است. برخلاف بخش مهمی از مرورهای پیشین که بر دسته‌بندی موضوعات، رویکردها یا نتایج پژوهش‌ها متمرکز بوده‌اند، این مطالعه کوشید از سطح «آنچه درباره قومیت گفته شده است» فراتر رود و به این پرسش بپردازد که قومیت چگونه به موضوعی برای شناخت، مداخله و حکمرانی تبدیل شده است. یافته‌های پژوهش نشان داد که علی‌رغم تکرار ظاهری رویکردها، بخش عمده ادبیات دانشگاهی قومیت در ایران درون رژیم‌های دانایی مشابهی مسئله‌مند شده‌اند.

در این رژیم، قومیت عمدتاً نه به عنوان پدیده‌ای تاریخی و برساخته، بلکه به مثابه واقعیتی از پیش موجود ظاهر می‌شود که باید پیامدهای آن برای امنیت ملی، توسعه، انسجام اجتماعی یا نظم سیاسی مدیریت شود. در نتیجه، تفاوت‌های نظری میان رویکردهای امنیتی، توسعه‌ای و هویتی، مانع از اشتراک آن‌ها در سطح عمیق‌تر حکومت‌مندی نمی‌شود؛ سطحی که در آن قومیت به ابژه‌ای برای شناخت، سنجش، پیش‌بینی و مداخله تبدیل می‌شود.

تحلیل عقلانیت‌های حاکم بر این ادبیات نشان داد که قومیت غالباً از خلال سه منطق امنیتی، توسعه‌ای و انسجام‌گرا فهم می‌شود. این عقلانیت‌ها نیز از طریق مجموعه‌ای از تکنولوژی‌های دانایی - ازجمله پیمایش هویت، سنجش تعلق ملی، شاخص‌سازی توسعه‌ای، طبقه‌بندی جمعیت‌ها و راهکارهای سیاستی - عمل می‌کنند. حاصل این فرایند، شکل‌گیری موقعیت‌های خاصی از سوژگی است که در آن کنشگران قومی عمدتاً در قالب موقعیت‌های سوژگی «سوژه‌های خطر»، «سوژه‌های کمبود» و «سوژه‌های هنجاری» بازنمایی می‌شوند. از این منظر، دانش قومیت صرفاً به توصیف واقعیت اجتماعی نمی‌پردازد، بلکه هم‌زمان در شکل‌دهی شیوه‌های فهم و اداره آن نیز مشارکت می‌کند.

از این منظر، می‌توان استدلال کرد که بخش قابل‌توجهی از ادبیات قومیت در ایران، حتی زمانی که رویکردی انتقادی اتخاذ می‌کند، در سطحی عمیق‌تر همچنان درون افق دانایی دولت‌محور و ملت‌محور مسلط حرکت می‌کند. این مسئله تز محوری توفیق (۷۹۳۱) را مورد تأکید مجدد قرار می‌دهد که «نظام تولید دانش اجتماعی در ایران عمدتاً درون افقی دولت-ملت‌محور و توسعه‌گرا باقی مانده است» و از دیدن کثرت خاستگاه‌ها عاجز مانده و قومیت‌ها را در قالب باقیمانده‌های هویتی گذار از دوران سنت به مدرنیته صورت‌بندی کرده است. لذا مسئله اصلی اغلب این نیست که قومیت چگونه پدید آمده است، بلکه این است که چگونه می‌توان آن را بهتر مدیریت کرد، در نظم ملی ادغام نمود، از مخاطرات احتمالی آن کاست یا آن را با اهداف توسعه‌ای و انسجامی سازگار ساخت. به همین دلیل، قومیت بیش از آن‌که به مثابه یک میدان منازعه تاریخی و سیاسی یا تجربه زیسته گروه‌های اجتماعی ظاهر شود، در مقام مسئله‌ای برای حکمرانی و اداره جمعیت‌ها بازنمایی می‌شود.

در این میان، آنچه تا حد زیادی در حاشیه باقی مانده، بررسی نقش خود دانش دانشگاهی در تولید و تثبیت مقولات قومی است. پرسش از این‌که چگونه برخی تفاوت‌های فرهنگی و زبانی به «قومیت» تبدیل شده‌اند، چگونه مرزهای قومی در پیوند با دولت مدرن، سرشماری‌ها، سیاست‌های زبانی، تقسیمات اداری و دانش‌های اجتماعی شکل گرفته‌اند و چگونه خود پژوهش‌های دانشگاهی در بازتولید این صورت‌بندی‌ها مشارکت می‌کنند، هنوز جایگاه محدودی در ادبیات موجود دارد.

آنچه این مطالعه دنبال کرده، آشکار ساختن حدود، پیش‌فرض‌ها و بداهت‌هایی است که بخش مهمی از ادبیات قومیت در ایران در درون آن‌ها شکل گرفته است. به تعبیر فوکو، نقد پیش از آن‌که هنر ارائه پاسخ‌های نهایی باشد، تلاشی برای مرئی ساختن کرانه‌ها، مرزها

و شرایطی است که درون آن‌ها اندیشیدن ممکن می‌شود (فوکو، ۱۹۹۷). از این منظر، مسئله اصلی آن نیست که مطالعات قومیت چه پاسخ‌هایی به مسئله قومی داده‌اند، بلکه آن است که چگونه خود مسئله قومیت را صورت‌بندی کرده‌اند و چه چیزهایی را در این فرایند در معرض یا خارج از میدان رؤیت قرار داده‌اند.

اگر فوکو نقد را «هنرِ چنین حکومت‌نشدن» می‌نامید، مقصود او خروج از تمامی مناسبات قدرت نبود، بلکه گشودن امکان فاصله‌گیری از بداهت‌های مسلط و اندیشیدن به آن چیزی بود که طبیعی، ضروری و بدیهی فرض شده است. سهم این پژوهش نیز در همین سطح قابل فهم است: نه به مثابه داوری نهایی درباره قومیت در ایران، بلکه به عنوان تلاشی برای مسئله‌مندکردن شیوه‌هایی که قومیت را به موضوعی برای دانش، سیاست و حکمرانی تبدیل کرده‌اند. در این معنا، این پژوهش بیش از آن‌که پاسخی به مسئله قومیت باشد، کوششی برای آشکارساختن حدود و افق‌های معرفتی‌ای است که درون آن‌ها «مسئله قومیت» در فضای دانشگاهی ایران قابل‌اندیشیدن شده است.

منابع مالی

این مقاله به صورت مستقل نوشته شده و برای نوشتن آن، از هیچ سازمانی حمایت مالی دریافت نشده است.

تعارض منافع

نویسندگان تأیید می‌کنند که هیچ‌گونه تعارض منفعی ندارند.

منابع

- انصاری، ابراهیم، هاشمیان‌فر، سیدعلی و رضایی امینلویی، حسین (۱۳۹۳). تحلیل بحران هویت قومی در ایران در بستر جهانی‌شدن و فضای مجازی. علوم اجتماعی (دانشگاه آزاد شوشتر)، (۲۵)، ۱۶۰-۱۳۱.
- اسلامی، علیرضا (۱۳۸۵). قومیت و ابعاد آن در ایران. علوم سیاسی، (۳۴).
- اشرف، احمد (۱۳۸۶). هویت ایرانی از دوران باستان تا پایان پهلوی، ترجمه حمید احمدی، تهران: نی.
- اوزکریملی، اوموت (۱۳۹۸). آخرین بحث‌ها درمورد ناسیونالیسم (محمدعلی قاسمی، مترجم). تهران: نگاه معاصر.
- باستانی، سبحان‌الله (۱۳۹۸). بررسی علل و عوامل واگرایی و ناسیونالیسم کردی با حکومت مرکزی ایران در دوره جمهوری اسلامی ایران، پایان نامه کارشناسی ارشد.
- بیات، کاوه (۱۴۰۱). آذربایجان در موج خیز تاریخ، تهران: شیرازه.
- بهشتی، سیدصمد و حق‌مرادی، محمد (۱۳۹۶). احساس تعلق به ایران در میان اقوام ایرانی.

- جامعه‌شناسی کاربردی، ۲۸ (۳)، ۳۹-۲۵.
- توفیق، ابراهیم (۱۴۰۲) بازآرایی امپراتوری: چشم‌اندازی به اقتصاد سیاسی دولت مدرن در ایران، تهران: گام نو.
- توفیق، ابراهیم (۱۳۹۷) درباره نظام دانش، تهران: پژوهشکده مطالعات فرهنگی و اجتماعی.
- فراستخواه، مقصود (۱۴۰۱). تاریخ دانشگاه در ایران، تهران: پژوهشکده مطالعات فرهنگی و اجتماعی.
- فوکو، میشل (۱۳۹۴). تولد زیست‌سیاست: درس‌گفتارهای کلژ دو فرانس، ۱۹۷۸-۱۹۷۹، ترجمه رضا نجف‌زاده، تهران: نی.
- فوکو، میشل (۱۳۹۹) امنیت، قلمرو، جمعیت: درس‌گفتارهای کولژدوفرانس، ترجمه سیدمحمدجواد سیدی، تهران: چشمه.
- فوکو، میشل (۱۳۸۸) نیچه، تبارشناسی و تاریخ، ترجمه نیکو سرخوش و افشین جهان‌دیده، در: از مدرنیسم تا پست مدرنیسم، لارنس کهن. چاپ هفتم، تهران: نی.
- جعفرزاده‌پور، فروزنده و همکاران (۱۳۹۳). بررسی و سنجش هویت قومی ایرانیان [گزارش پژوهشی]. پژوهشگاه علوم انسانی و مطالعات اجتماعی.
- حبیب‌پور گتایی، کرم (۱۳۹۳) جامعه‌شناسی سیاست آموزشی در ایران با لنز حکومت‌مندی، برنامه‌ریزی رفاه و توسعه اجتماعی زمستان ۱۳۹۳ شماره ۲۱
- جعفری، علی و فرامرزینی، سعید (۱۴۰۴). معناسازی و گفتمان‌سازی هویت قومی در شبکه‌های اجتماعی. تحقیقات فرهنگی ایران، ۱۸ (۴)، ۱۰۲-۷۳.
- حاجیانی، ابراهیم (۱۳۸۷). نسبت هویت ملی با هویت قومی در میان اقوام ایرانی. مجله جامعه‌شناسی ایران، ۹ (۳-۴)، ۱۶۴-۱۴۳.
- حافظ‌نیا، محمدرضا و همکاران (۱۳۸۴). قومیت و سازمان‌دهی سیاسی فضا. ژئوپلیتیک، ۱ (۲)، ۵-۲۲.
- حسن‌پور، محمد (۱۳۸۲). ناهمگونی قومی و امنیت ملی. پژوهش‌نامه علوم انسانی و اجتماعی، ۹ (۱-۱۰)، ۷۷-۱۰۰.
- حیدری، حسین و جعفرزاده‌پور، فروزنده (۱۳۹۳). فراتحلیل رابطه هویت ملی و هویت قومی در ایران. راهبرد اجتماعی فرهنگی، ۳ (۱۱)، ۹۶-۶۳.
- حیدری، آرش (۱۴۰۰) مسئله آلتوسر، تهران: تپس.
- حیدری، آرش (۱۳۹۸) تنظیمات ایرانی: حکومت‌مندی و برآمدن دولت مدرن در ایران، مجله جامعه‌شناسی ایران، ۱۹ (۱)، ۱۲۶-۱۴۸.
- دورکوندی، لفته، طاهری خنکداری، محمد و پورآخوند، نادر (۱۴۰۱). بررسی انتقادی سیاست قومی حکومت‌های پهلوی اول و دوم. رهیافت انقلاب اسلامی، ۵۹، ۱۲۹-۱۴۸.
- رضایی، محمد و کاظمی، عباس (۱۳۸۷). بازنمایی اقلیت‌های قومی در سریال‌های تلویزیونی. فصلنامه تحقیقات فرهنگی ایران، ۱ (۴)، ۹۱-۱۱۸.
- شمس، اسماعیل (۱۳۸۴). کردهای غرب ایران (کردستان و آذربایجان): ملیت، قومیت و مذهب از مشروطه تا کودتای ۱۲۹۹ [رساله دکتری، دانشگاه تربیت مدرس].
- عباسی ترکی، حجت و همکاران (۱۳۹۹). بررسی نقش دولت مدرن بر قوم‌گرایی در ایران. مطالعات تاریخ اسلام، ۱۲ (۴۴)، ۱۰۷-۱۲۰.

- عیوضی، باور، سیف‌اللهی، سیف‌الله و ساروخانی، باقر (۱۳۹۷). مروری بر مطالعات قومی در ایران: نقد، بررسی و ارائه الگو. فصلنامه تحقیقات فرهنگی در ایران، ۱۱ (۲)، ۳۵-۱.
- کاظمی، علی (۱۳۸۸). قومیت و هویت قومی در ایران. تهران: پژوهشگاه فرهنگ، هنر و ارتباطات.
- گیرتز، کيفورد (۱۴۰۲). تفسیر فرهنگ‌ها. ترجمه محسن ثلاثی، ثالث.
- مالشویچ، سینیشا (۱۳۹۴). جامعه‌شناسی قومیت (پرویز دلیرپور، مترجم). تهران: سبزان.
- مقدم‌نیا، مصطفی (۱۴۰۱). نقش قدرت‌های خارجی در سیاسی‌شدن قومیت‌ها در جمهوری اسلامی ایران. پایان‌نامه کارشناسی ارشد دانشگاه پیام نور اصفهان.
- مرعشی، افشین (۱۴۰۴). ساخت هویت ملی ایران، ترجمه محمد آقاجری، تهران: ثالث.
- نساج، حمید (۱۳۸۸). جهانی‌شدن و هویت اقوام ایرانی با تاکید بر مؤلفه‌های زبان و آداب و رسوم، پژوهش سیاست نظری سال اول زمستان ۱۳۸۷ و بهار ۱۳۸۸ شماره ۵.
- Bayatrizi, Z. (2010). Knowledge is not power: State-funded sociological research in Iran. *Current Sociology*, 58(6), 811-832. <https://doi.org/10.1177/0011392110376026>
- Bayatrizi, Z. (2013). Between palace and prison: Towards a reflexive history of academic sociology in Iran. *International Sociology*, 28(4), 467-483. <https://doi.org/10.1177/0268580913494913>
- Bastani, S. (2019). Investigating the causes and factors of divergence and Kurdish nationalism in relation to the central government of Iran during the Islamic Republic of Iran [Master's thesis,
- Bayat, A. (2007). *Making Islam democratic: Social movements and the post-Islamist turn*. Stanford University Press.
- Booth, A., Sutton, A., & Papaioannou, D. (2016). *Systematic approaches to a successful literature review* (2nd ed.). SAGE.
- Brass, P. R. (1991). *Ethnicity and nationalism: Theory and comparison*. Sage Publications.
- Brubaker, R. (2004). *Ethnicity without groups*. Harvard University Press.
- Dean, M. (1994). *Critical and effective histories: Foucault's methods and historical sociology*. Routledge.
- Dean, M. (2010). *Governmentality: Power and rule in modern society* (2nd ed.). Sage.
- Denzin, N. K., & Lincoln, Y. S. (Eds.). (2010). *The SAGE handbook of qualitative research* (5th ed.). SAGE.
- Eriksen, T. H. (2010). *Ethnicity and nationalism: Anthropological perspectives*. Pluto Press
- Foucault, M. (1972). *The archaeology of knowledge*. Pantheon Books.
- Foucault, M. (1977). Nietzsche, genealogy, history. In D. F. Bouchard (Ed.), *Language, counter-memory, practice* (pp. 139-164). Cornell University Press.
- Foucault, M. (1982). The subject and power. *Critical Inquiry*, 8(4), 777-795.
- Foucault, M. (1984). Polemics, politics, and problematizations. In P. Rabinow (Ed.), *The Foucault reader* (pp. 381-390). Pantheon Books.
- Guba, E. G. (1985). The context of emergent paradigm research. In Y. S. Lincoln (Ed.),

- Organizational theory and inquiry: The paradigm revolution (pp. 79-104). SAGE.
- Gellner, E. (1983). Nations and nationalism. Cornell University Press.
 - Grant, M. J., & Booth, A. (2009). A typology of reviews: An analysis of 14 review types and associated methodologies. *Health Information & Libraries Journal*, 26(2), 91-108. <https://doi.org/10.1111/j.1471-1842.2009.00848.x>
 - Menashri, D. (1992). Education and the making of modern Iran. Cornell University Press
 - Patton, M. Q. (2015). Qualitative research & evaluation methods (4th ed.). Thousand Oaks, CA: Sage.
 - Smith, A. D. (1986). The ethnic origins of nations. Blackwell.
 - Smith, A. D. (1998). Nationalism and modernism. Routledge.
 - Snyder, H. (2019). Literature review as a research methodology: An overview and guidelines. *Journal of Business Research*, 104, 333-339. <https://doi.org/10.1016/j.jbus-res.2019.07.039>
 - Tracy, S. J. (2010). Qualitative quality: Eight “big-tent” criteria for excellent qualitative research. *Qualitative Inquiry*, 16(10), 837-851. <https://doi.org/10.1177/1077800410383121>
 - Walters, W. (2012). Governmentality: Critical encounters. Routledge.

References [in Persian]

- Abbasi-Torki, H., et al. (2020). An Examination of the Role of the Modern State in Ethnic Nationalism in Iran. *Studies in Islamic History*, 12(44), 107-120. [in Persian]
- Ansari, E., Hashemian-Far, S. A., & Rezaei Aminlouei, H. (2014). An Analysis of the Crisis of Ethnic Identity in Iran in the Context of Globalization and Cyberspace. *Social Sciences (Shushtar Islamic Azad University)*, (25), 131-160. [in Persian]
- Ashraf, A. (2007). Iranian Identity from Antiquity to the End of the Pahlavi Period (H. Ahmadi, Trans.). Tehran: Ney Publishing. [in Persian]
- Bayat, K. (2022). Azerbaijan in the Rising Tide of History. Tehran: Shirazeh Publishing. [in Persian]
- Beheshti, S. S., & Haghmoradi, M. (2017). Sense of Belonging to Iran among Iran's Ethnic Groups. *Applied Sociology*, 28(3), 25-39. [in Persian]
- Dourkoundi, L., Taheri Khonakdari, M., & Pour-Akhound, N. (2022). A Critical Examination of the Ethnic Policies of the First and Second Pahlavi Governments. *Islamic Revolution Approach*, 59, 129-148. [in Persian]
- Eslami, A. (2006). Ethnicity and Its Dimensions in Iran. *Political Science*, (34). [in Persian]
- Eyvazi, Y., Seifollahi, S., & Saroukhani, B. (2018). A Review of Ethnic Studies in Iran: Critique, Analysis, and Presentation of a Model. *Iranian Cultural Research Quarterly*, 11(2), 1-35. [in Persian]

- Geertz, C. (2023). *The Interpretation of Cultures* (M. Salasi, Trans.). Tehran: Sales Publishing. [in Persian]
- Habibpour Getabi, K. (2014). The sociology of educational policy in Iran through the lens of governmentality. *Welfare and Social Development Planning*, (21). [in Persian]
- Hafez-Nia, M. R., et al. (2005). Ethnicity and the Political Organization of Space. *Geopolitics*, 1(2), 5-22. [in Persian]
- Hajiani, E. (2008). The Relationship between National and Ethnic Identity among Iran's Ethnic Groups. *Iranian Sociological Review*, 9(3-4), 143-164. [in Persian]
- Hasanpour, M. (2003). Ethnic Heterogeneity and National Security. *Journal of Humanities and Social Sciences*, (9-10), 77-100. [in Persian]
- Heidari, A. (2019). Iranian Tanzimat: Governmentality and the Emergence of the Modern State in Iran. *Iranian Sociological Review*, 19(1), 126-148. [in Persian]
- Heidari, A. (2021). *The Althusser Problem*. Tehran: Tisa Publishing. [in Persian]
- Heidari, H., & Jafari-Zadeh Pour, F. (2014). A Meta-Analysis of the Relationship between National and Ethnic Identity in Iran. *Social-Cultural Strategy*, 3(11), 63-96. [in Persian]
- Jafari, A., & Faramarziani, S. (2025). Meaning-Making and Discourse Formation of Ethnic Identity on Social Media. *Iranian Cultural Research*, 18(4), 73-102. [in Persian]
- Jafari-Zadeh Pour, F., et al. (2014). *An Investigation and Assessment of Iranian Ethnic Identity* [Research report]. Institute for Humanities and Cultural Studies. [in Persian]
- Kazemi, A. (2009). *Ethnicity and Ethnic Identity in Iran*. Tehran: Research Center for Culture, Art and Communication.
- Malešević, S. (2015). *The Sociology of Ethnicity* (P. Dalirpour, Trans.). Tehran: Sabzan Publishing. [in Persian]
- Marashi, A. (2025). *The Making of Iranian National Identity* (M. Aghajari, Trans.). Tehran: Sales Publishing. [in Persian]
- Moqaddam-Nia, M. (2022). The Role of Foreign Powers in the Politicization of Ethnic Groups in the Islamic Republic of Iran. [in Persian]
- Nasaj, H. (2009). Globalization and the Identity of Iran's Ethnic Groups, with Emphasis on Language and Customs. *Pajuhesh-e Siyasat-e Nazari*, 1(5). [in Persian]
- Ozkirimli, U. (2019). *The Latest Debates on Nationalism* (M. A. Ghasemi, Trans.). Tehran: Negah-e Moaser Publishing.
- Rezaei, M., & Kazemi, A. (2008). The Representation of Ethnic Minorities in Television Series. *Iranian Cultural Research Quarterly*, 1(4), 91-118. [in Persian]
- Shams, E. (2005). *The Kurds of Western Iran (Kurdistan and Azerbaijan): Nationality, Ethnicity, and Religion from the Constitutional Revolution to the 1921 Coup* [Doctoral dissertation, Tarbiat Modares University]. [in Persian]
- Toufigh, E. (2023). *Reconfiguring the Empire: A Perspective on the Political Economy of the Modern State in Iran*. Tehran: Gam-e No Publishing. [in Persian]